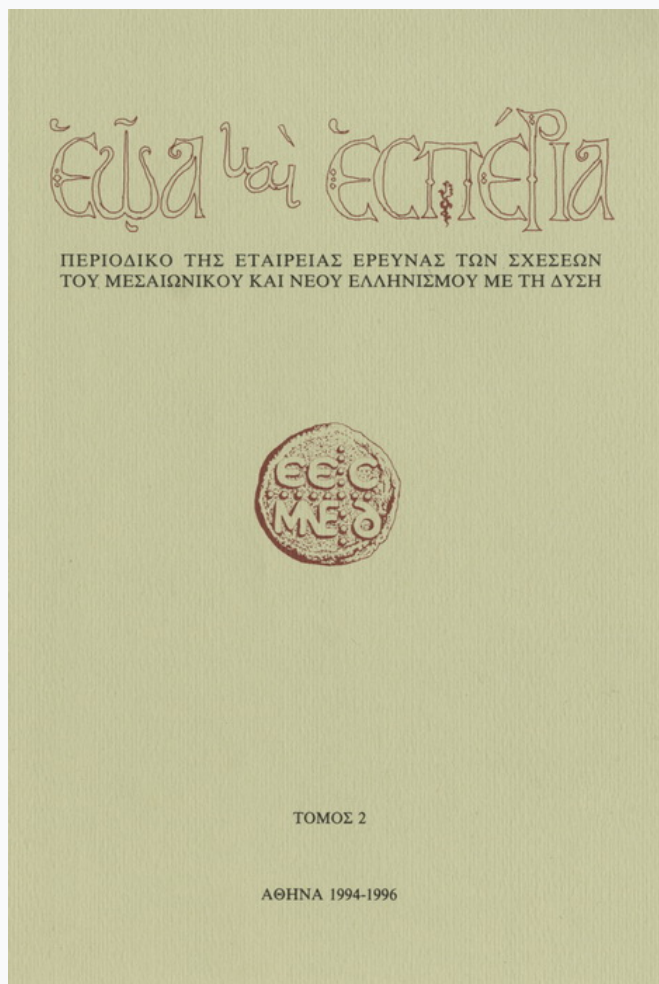

Ἑῶα καὶ Ἑσπέρια

Τόμ. 2 (1996)

**ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ
ΤΥΠΑΛΔΟΥ: Η LETTERA ΚΑΙ Η INFORMAZIONE. Η
ΑΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΒΑΤΕ FARDELLA**

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ

doi: [10.12681/eoaesperia.33](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.33)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΜΠΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ Β. (1996). ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ: Η LETTERA ΚΑΙ Η INFORMAZIONE. Η ΑΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΒΑΤΕ FARDELLA. *Ἑῶα καὶ Ἑσπέρια*, 2, 135–228.
<https://doi.org/10.12681/eoaesperia.33>

*Του πατέρα μου μνήμη
Της μητέρας μου χρέος*

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ: Η LETTERA ΚΑΙ Η INFORMAZIONE. Η APOLOGIA ΤΟΥ ABATE FARDELLA

Κατά την έρευνά μου για τον εντοπισμό χειρογράφων και εντύπων που ανήκαν στη συλλογή του λόρδου Γκίλφορντ στα πλαίσια της προσπάθειας ανασυγκρότησης της Βιβλιοθήκης του της Κέρκυρας¹, ενετόπιστα στην Εθνική Βιβλιοθήκη το Αρχείο Nani. Το Αρχείο αυτό ανήκε στον Γκίλφορντ και το αγόρασε η Εθνική Βιβλιοθήκη το 1972². Πρόκειται για μια εντυπωσιακή, τόσο σε έκταση όσο και σε περιεχόμενο συλλογή, αφού αποτελείται από 47 χαρτόδετους τόμους σε σχήμα 4ο. Ανήκε στη γνωστή οικογένεια ευγενών της Βενετίας Nani³, της οποίας μέλη υπηρέτησαν σε καίριες κρατικές θέσεις. Η συλλογή αυτή αποτελεί το αρχείο των αδελφών Polo και Antonio Nani που κατείχαν το αξίωμα του Γενικού

1. Βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ, Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830). *Ο Ερανιστής* 20 (1995) σ. 97-162.

2. ΕΒΕ, ΤΧΟ, Κωδ. 3914-3961.

3. Η οικογένεια Nani είναι από τις γνωστότερες οικογένειες ευγενών της Βενετίας. Το 790 ήρθε από το Torcello και εγκαταστάθηκε στο Rialto. Μέλη της κατείχαν πολύ υψηλές θέσεις: στρατηγοί, Ιππότες, Procuratori. Ο Polo ή Pollo ή Paulo Nani, ήταν γιος του γεροισιαστή Bernardo (1616-1681) ο οποίος υπηρέτησε σε πολύ σημαντικές θέσεις και πήρε σπουδαία αξιώματα, όπως του Capitano di Padova, μέλους του Συμβουλίου των Δέκα, Consiglier και Inquisitor di Stato. Ο Polo γεννήθηκε στις 23 Μαρτίου 1645 και πέθανε τον Οκτώβριο του 1697. Πήρε τα ακόλουθα αξιώματα: Commissario in Candia, Commissario in Armata, Proveditor straordinario dell' Armata (1695), Proveditor alla Suda, Proveditor Estrordinario a Santa Maura, Consigliere και τέλος Proveditor General in Morea. Αδελφός του ήταν ο Antonio, που έγινε επίσης Proveditor General in Morea (1703), Capitano di Brescia (1709), Proveditor sopra la sanità in Friuli (1715) και Proveditor General del Friuli καθώς επίσης και Inquisitor sopra i Boschi. Επίσης έγινε αρκετές φορές μέλος του Συμβουλίου των Δέκα και Inquisitor di Stato. Οι παραπάνω πληροφορίες προέρχονται από το Archivio di Stato Veneto, Miscellanea codici, I, Storia Veneta, registro 34: Famiglia Nani. Τις οφείλω στον υπότροφο του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας θεολόγο Στάθη Μπίρταχα, ο οποίος ετοιμάζει διδακτορική εργασία για τον Μελέτιο Τυπάλδο και είχε την καλωσύνη να αναζητήσει τα σχετικά στοιχεία για χάρη μου. Τον ευχαριστώ και από αυτή τη θέση.

Προβλεπτή της Πελοποννήσου (Proveditor General del Regno ή in Morea) κατά την δεύτερη Βενετοκρατία, κατά το σύντομο διάστημα 7-10 Οκτωβρίου του 1697 ο πρώτος, (αρρώστησε και πέθανε στην Κόρινθο⁴) και από το 1703-1705 ο δεύτερος. Το Αρχείο αποτελούν, στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφα, αναφορές, αλληλογραφία, σχεδιαγράμματα, καταγραφές και άλλο πλούσιο και κατά το μεγαλύτερο μέρος του ανέκδοτο αρχειακό υλικό, μια πολύτιμη και σπάνια πηγή πληροφοριών για την εποχή⁵.

Στον πρώτο τόμο του Αρχείου ενετόπιστα μια επιστολή - αναφορά του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελετίου Τυπάλδου προς τον Γενικό

4. Στον πρώτο τόμο του Αρχείου Nani, υπάρχει μια σειρά επιστολών του Alessandro Molin, Capitan General, στον αδελφό του Polo, Antonio, ο οποίος αυτή την εποχή είναι Capitano ordinario delle Galeaze. Στις 13 Οκτωβρίου 1697 εκφράζει τα συλλυπητήρια του για τον θάνατο του Polo. Το ίδιο και ο A. Loredan, στις 12 Οκτωβρίου 1697. Βλ. επίσης A.S.V. Ind. No 321: Provveditori da Terra e da Mar: Lettere, φ. 836, όπου Rubriche de Provveditori General in Morea,... Polo Nani: Campo di Corinto 1697, 7 Settembre - Ricevute 14 8bre. (φ. 1-5). Την πληροφορία οφείλω στην ιστορικό Αγγελική Πανοπούλου και την ευχαριστώ.

5. Το Αρχείο Nani αναφέρεται στον Κατάλογο χειρογράφων της Βιβλιοθήκης Guilford, British Library, Ms Add. 8220: Generalato di Morea di Polo Nani e del di lui fratello dal 1698 al 1707, vol. in fogli., Cat. C, No 104. Στον Κατάλογο του πλειστηριασμού της Βιβλιοθήκης από τον οίκο Evans: Catalogue of the extraordinary, curious and extensive Collection of Manuscripts of the late Earl of Guilford. Sold by auction, Λονδίνο 1830 σ. 31:352. MOREA AND VENICE. A series of original documents and Appointments, addressed by Doge to the Government of the Morea. UPON VELLUM, with Autograph Signatures and Copies of Dispatches, from 1671-1705. 353. MOREA DIPLOMATIC COLLECTIONS RELATING TO THE MOREA, APPARENTLY FROM THE ARCHIVES OF VENICE. A most Singularly Extensive, Curious, Interesting and important Collection of original Letters, Despatches and Documents, addressed to, or written by the Family of Nani, the Venetian Governors of the Morea, from 1700 to 1705, 41 vol.

** It may be confidently asserted that this is the most extensive and curious Collection relating to the Affairs of Morea, at the commencement of the XVIIIth Century, ever offered for the Public Sale. The Documents are in Modern Greek, others in Turkish. At a period when a New Era is dawning on the Morea, this Collection acquires a singular interest. The Venetians had always the credit of ruling the Morea with benefit to the Inhabitants and advantage to their own Republic. Their policy must be amply developed in these Volumes, which afford much information respecting the Habits, Genius and Dispositions of the Morea. 354. MOREA. Dispacci e Lettere d' Antonio Nani, 1703-1706 and 5 more volumes relating to the Morea. Τα χειρόγραφα, όπως μας πληροφορούν χειρόγραφες σημειώσεις στους έντυπους καταλόγους των πλειστηριασμών, αγοράστηκαν από τον γνωστό βιβλιοπώλη της εποχής Thorpe: ο αρ. 352: για 1 λίρα και 16 σελίνια, ο αρ. 353: 64 λίρες και 1 σελίνι και ο αρ. 354: για 8 λίρες και 8 σελίνια. Από τον Thorpe, που έκαμε δεύτερη δημοπρασία, τα αγόρασε ο γνωστός συλλέκτης Philipps. Κατάλογο του Αρχείου Nani της ΕΒΕ ετοιμάζει ο ιταλός ιστορικός Andrea Nanetti.

Προβλεπτή Πελοποννήσου Polo Nani, σχετικά με τα εκκλησιαστικά πράγματα και γενικότερα την κατάσταση της ορθόδοξης εκκλησίας στα βενετοκρατούμενα Ιόνια νησιά. Η αναφορά αυτή αποκτά ξεχωριστή σημασία γιατί αναφέρεται στην κατάσταση των εκκλησιαστικών πραγμάτων μιας εποχής για την οποία οι πληροφορίες μας είναι περιορισμένες και κυρίως γιατί συντάκτης της είναι ο ορθόδοξος μητροπολίτης Μελέτιος Τυπάλδος⁶, αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, γνωστός για τη φιλοδυτική στάση του, που οδήγησε την ελληνική Κοινότητα της Βενετίας σε πολλές περιπέτειες και ήταν η κυριότερη αιτία της παρακμής της. Το κείμενο αυτό επομένως και τις πληροφορίες που περιέχει πρέπει να τις ιδούμε μέσα από το πρίσμα αυτό πάντοτε, αφού περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση της ορθόδοξης εκκλησίας στα βενετοκρατούμενα μέρη και επισημαίνει τα σημεία στα οποία πρέπει να επικεντρωθεί η βενετική επέμβαση. Αποκαλύπτει για μια ακόμη φορά την φιλοκαθολική στάση του στην οποία, όπως είναι γνωστό τον οδήγησε η φιλοδοξία του. Για όλους αυτούς τους λόγους θεώρησα το περιεχόμενο της αναφοράς του Τυπάλδου μια αξιόλογη πηγή πληροφοριών για την εποχή στην οποία αναφέρεται και την έκδοσή της επιβεβλημένη.

Κατά την προετοιμασία αυτής της έκδοσης και την πορεία της έρευνας διαπίστωσα ότι ο γνωστός κεφαλονίτης λόγιος Η. Τσιτσέλης είχε επισημάνει την αναφορά του Τυπάλδου στις αρχές του αιώνα και είχε δημοσιεύσει μετάφρασή της στην Επετηρίδα του Παρνασσού του 1904⁷. *Τὴν ἐν λόγῳ ἔκθεσιν μετενεγκόντες κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν ἐκ τῆς ἰταλικῆς καλὸν νομίζομεν νὰ δημοσιεύσωμεν, τό μὲν ὡς συμβολὴν ἀξίαν λόγου εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐνετοκρατουμένης Ἀνατολῆς, τό δέ διότι χύνει φῶς εἰς τινὰ σκοτεινὰ σημεῖα τοῦ βίου τοῦ Τυπάλδου.* Στο σημείο αυτό αξίζει νομίζω να αναφερθεί πώς ο Τσιτσέλης στην Κεφαλονιά βρήκε την Έκθεση από το Αρχείο Nani το οποίο, όπως γνωρίζουμε, είχε αγοράσει ο Γκίλφορντ από την Ιταλία και ανήκε στη Βιβλιοθήκη του της Κέρκυρας, όπου έμεινε ως τον θάνατό του (1827). Το Αρχείο αυτό ακολούθησε την τύχη της Βιβλιοθήκης του: πουλήθηκε το 1830 σε πλειστηριασμό στο Λονδίνο, περιήλθε στη συλλογή του γνωστού συλλέκτη Phillipps μετά την διάλυση

6. Βιογραφίες του Μελέτιου Τυπάλδου βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Έλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ. Βενετία 1893, σ. 80-89. Η. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, τ. Α', Αθήνα 1904, σ. 756-769. Ε. LEGRAND, Bibliographie hellénique du dix-septième siècle, τ. 5, σ. 428-433 και Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 96-100, όπου και η σύγχρονη βιβλιογραφία.

7. Η. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, 'Η' Ορθόδοξος Έκκλησία ἐν ταῖς Ἰονίοις Νήσοις ἐπὶ ἐνετοκρατίας, 'Επετηρίς Παρνασσού' (1904), 168-182.

της οποίας πουλήθηκε από τον γνωστό παλαιοβιβλιοπώλη της Αμερικής H. P. Kraus (στον οποίον είχε περιέλθει το τελευταίο τμήμα της τεράστιας συλλογής του παραπάνω συλλέκτη) στην EBE το 1979. Ο Τσιτσέλης, στη βιβλιογραφία του Τυπάλδου αναφέρει: *τήν έκθεσιν εὔρομεν ἐν τῇ ἀνεκδότῳ ἱστορίᾳ τῆς Κεφαλληνίας ὑπὸ Πέτρου Χοϊδᾶ*. Ο κεφαλονίτης Πέτρος Χοϊδᾶς (1776-1851)⁸, γνωστή προσωπικότητα, *ἀνῆλθε στὰ ἀνώτατα δικαστικά ἀξιώματα ἐπὶ Ἀγγλικῆς Προστασίας...* *Ἐπιβαλόμενος νά συγγράψῃ τήν ἱστορίαν τῆς Κεφαλληνίας, συνέλεξε καί περιέσωσεν ἐπίσημα καί ἰδιωτικά ἱστορικά ἔγγραφα...* *καθὼς καί ὁ λόρδος Γκουϊλφορντ ἔδιδεν αὐτῷ ἀντίγραφα τῶν ἐν τῇ πλουσίᾳ του συλλογῇ τῶν χειρογράφων*. Η ιστορία αυτή παρέμεινε ανέκδοτη. Στα κατάλοιπα του Χοϊδᾶ στην Κεφαλονία βρήκε ο Τσιτσέλης το αντίγραφο της εκθέσεως, που ο Χοϊδᾶς είχε αντιγράψει από το Αρχεῖο Nani στην Κέρκυρα. Ωστόσο αποφάσισε να δημοσιεύσω την έκθεση από το ιταλικό πρωτότυπο διότι αποτελεί μια σημαντική ιστορική πηγή και γιατί, όπως διαπίστωσα από την παραβολή με τη μετάφραση, υπάρχουν μερικές παραλείψεις, διαφορές και κενά που οι περισσότερες οφείλονται ασφαλώς στις αλλεπάλληλες μεταγραφές.

Στα πλαίσια της γενικότερης βενετικής πολιτικής εντάσσεται και το ενδιαφέρον της για την οργάνωση και τον έλεγχο της εκκλησίας στην πρόσφατα αποκτηθείσα Πελοπόννησο. Ἐτσι ο Προβλεπτής Polo Nani απευθυνόμενος στον ορθόδοξο μητροπολίτη της Βενετίας Μελέτιο Τυπάλδο, γνωστό για το κύρος του στους κύκλους της Βενετίας και τα φιλοκαθολικά του αισθήματα, του ζήτησε μια έκθεση για τα εκκλησιαστικά πράγματα στα βενετοκρατούμενα Ιόνια Νησιά, προφανώς για να τον βοηθήσει με τις πληροφορίες του στην ενημέρωσή του για την κατάσταση που επικρατούσε στην επίσημη εκκλησία της περιοχής την οποία θα διοικούσε. Το ότι μάλιστα σχεδόν αμέσως όταν ανέλαβε αυτό το αξίωμα εξήτησε από τον Τυπάλδο τη σχετική έκθεση υποδηλώνει την προτεραιότητα που είχε αυτό το θέμα ανάμεσα στα σχέδιά του.

Το ενδιαφέρον των Βενετών για την κατάσταση της εκκλησίας στην Πελοπόννησο προκύπτει και από τις δημοσιευμένες παλαιότερα εκθέσεις τόσο προγενεστέρων του Polo Nani όπως του Προβλεπτή της Πελοποννήσου Giacomo Corner (23 Ιανουαρίου 1690 μ.ν.) και των Συνδίκων Καταστιχωτών Marino Michiel (12 Μαΐου 1691), και Domenico Gritti (1691) καθώς και των μεταγενέστερων Προβλεπτών, Francesco Grimaldi (1701) και Angelo Emo (1708)⁹. Οι παλαιότεροι ιστορικοί ερμηνεύουν

8. Η. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', σ. 817-818.

9. Οι *Relazioni* έχουν δημοσιευθεί παλαιότερα. Των Γενικών Προβλεπτών της Πελοποννήσου:

διαφορετικά ο καθένας τις προθέσεις των Βενετών και το πνεύμα που διέπει αυτές τις εκθέσεις. Ο Π. Ζερλέντης¹⁰ επικρίνει τον Σ. Λάμπρο ο οποίος πρώτος δημοσίευσε τις εκθέσεις των Προβλεπτών και του Συνδίκου Καταστιχωτή Michiel, που αναφέραμε παραπάνω και σημειώνει: *ὁ Σ. Λάμπρος δημοσιεύων τὰς διηγήσεις τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Ἑνετῶν προνοητῶν συνεπάγεται ἀντιλεγόμενα ἐξαγόμενα, ἐξ ὧν δηλοῦται ὅτι λίαν ἐπιπολαίως ἐμελέτησεν ταύτας.* Ο Ζερλέντης δεν συμμερίζεται καθόλου τις απόψεις του Σ. Λάμπρου, ο οποίος, επισημαίνοντας την ανεξιθρησκεία των Βενετών, αποδέχεται ότι η κατάσταση που επικρατούσε τότε στην εκκλησία, η πλεονεξία των επισκόπων, η σιμωνία, η φορολογία των ιερέων και των πολιτών, η απαιδευσία του κλήρου καθώς και οι πτωχοί και ερειπωμένοι ναοί και η φτωχική εμφάνιση των ιερέων, ήταν τα στοιχεία που υπαγόρευσαν στους Βενετούς τις ζοφερές περιγραφές της κατάστασης της ορθόδοξης εκκλησίας, όταν κατέλαβαν την Πελοπόννησο. Αντιθέτως ο Π. Ζερλέντης αποδίδει την *κατὰ τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας καταφορὰν τῶν Ἑνετῶν προνοητῶν εἰς μίσος καὶ ἐμπάθειαν κατ' αὐτῆς.* Και υποστηρίζει ότι η ανεκτικότητα του προς τους Ἕλληνες ιεράρχες, τους οποίους δεν απεμάκρυναν και άφησαν τις μητροπόλεις, τα καθολικά τις μονές και *πάσας τὰς ὑποστάσεις τῶν ἐλληνικῶν ἐκκλησιῶν,* οφείλεται στην υστεροβουλία των Βενετών να μη δυσαρεστήσουν τους Ἕλληνες ώστε να τους έχουν με το μέρος τους κατά τον πόλεμο εναντίον των Τούρκων. Οι εκθέσεις τους, γράφει, αποκαλύπτουν το μίσος και την περιφρόνησή τους για την ελληνική ορθόδοξη εκκλησία, την οποία ύπουλα υπέσκαπταν με την εγκατάσταση διαφόρων μοναχικών ταγμάτων, την μετατροπή των τουρκικών ναών σε καθολικούς και τις προσπάθειες της διάσπασης των σχέσεων της εκκλησίας της Πελοποννήσου με το Πατριαρχείο, αφού κατέστησαν άκυρα τα πατριαρχικά γράμματα και αφήρεσαν

α) Giacomo Corner (1690) βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἡ περί τῆς Πελοποννήσου ἑκθεσις τοῦ Βενετοῦ Προνοητοῦ Κορνέρ. *Δελτίο Ἱστορικῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 2 (1885) 282-317 και Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Μεταφράσεις βενετικῶν ἑκθέσεων περί Πελοποννήσου, *Πελοποννησιακά* 15 (1984) 127-152. β) Francesco Grimani (1701) βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ὁ.π.*, 5 (1890) 465 κ.έ. και γ) Angelo Emo (1708) βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ὁ.π.* σ. 650, 696, 698. Τis Relazioni των Sindici Catasticatori: α) Marino Michiel (1691) βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἱστορικά μελετήματα*, Αθήνα 1884, σ. 199-220. Και την ελληνική μετάφραση Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Πελοποννησιακά* 17 (1989) 141-160, β) Domenico Gritti (1691), P. Topping, Domenico Gritti's relation on the organization of Venetian Morea 1688-1691. *Μνημόσυνο Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 311-313. Και την ελληνική μετάφραση Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *ὁ.π.*, σ. 161-171.

10. ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐλληνικὴ ἐκκλησία ἐπὶ Ἑνετῶν ἔτεσι 1685-1715, Αθήνα 1921, σ. 8 κ.ε.

τις προσόδους του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως από την εκκλησία της Πελοποννήσου.

Η έκθεση του Μελετίου Τυπάλδου αποκτά εξαιρετικό ενδιαφέρον και για έναν ακόμη λόγο. Είναι ένα δικό του κείμενο που περιέχει αρκετά στοιχεία αποκαλυπτικά των θέσεων που ακριβώς αυτή την εποχή αρχίζει να υποστηρίζει και φανερώνει με τις φιλοδυτικές αποκάλυπτες ενέργειές του. Άλλωστε αξίζει να επισημάνουμε ότι, εκτός από μερικές διάσπαρτα δημοσιευμένες επιστολές του ως τώρα δεν έχουμε παρά ελάχιστα δικά του κείμενα που να μας βοηθούν να σχηματίσουμε σαφή εικόνα του ανθρώπου και να παρέχουν συγκεκριμένα στοιχεία για τις δραστηριότητές του ώστε να κρίνουμε δίκαια και αντικειμενικά τη στάση του. Το γεγονός αυτό καθιστά ιδιαίτερα σημαντικό κάθε δικό του κείμενο. Έτσι όταν κατά την πορεία της έρευνας ενετόπισα και άλλα κείμενα δικά του αποφάσισα να τα παρουσιάσω παρακάτω, μετά τη Lettera του Αρχείου Nani.

1. Η LETTERA ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ NANI

Παραβάλλω το ιταλικό κείμενο με τη μετάφραση του Η. Τσιτσέλη και επισημαίνω στις υποσημειώσεις τις διαφορές και παραλείψεις.

Το χειρόγραφο είναι γραμμένο ολόκληρο από τον ίδιο έμπειρο γραφέα με αρκετά ευανάγνωστη γραφή. Διατηρώ την ορθογραφία του κειμένου που παρουσιάζει την ακόλουθη πρωτοτυπία: γράφει συστηματικά με δύο σύμφωνα λέξεις που δεν χρειάζεται, ενώ συχνά γράφει με ένα όπου χρειάζονται δύο.

A. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Προτάσσεται σύντομη εισαγωγή όπου ο Μελέτιος Τυπάλδος ευχαριστεί τον Προβλεπτή Polo Nani γιατί του ανέθεσε τη σύνταξη αυτής της Έκθεσης, επιλογή την οποία θεωρεί τιμητική και την αποδίδει στην αγάπη που ο Nani τρέφει για το πρόσωπό του. Σκοπεύει με τις παρατηρήσεις του να φωτίσει τρία κύρια θέματα τα οποία θα εξετάσει στα αντίστοιχα κεφάλαια. Το πρώτο αναφέρεται στους προκαθημένους της (ορθόδοξης) εκκλησίας στα Ιόνια Νησιά, το δεύτερο στους ναούς και το τρίτο στον κλήρο.

Ι. Περί των επισκόπων: Ο Μελέτιος υποδεικνύει στον Προβλεπτή να ζητήσει από τους προκαθημένους της ορθόδοξης εκκλησίας (τον επίσκοπο Κεφαλληνίας και Ζακύνθου, τον επίσκοπο Λευκάδος και τον πρωτοπαπά Κερκύρας), προκειμένου να τους δεχθεί, τα επίσημα έγγραφα του Πατριαρχείου που καθιστούν έγκυρη την εκλογή τους, καθώς και την επικύρωση

από την πολιτική Αρχή. Αναφέρει τους ιερούς κανόνες που ισχύουν και υποδεικνύει τις κυρώσεις που οφείλουν να επιβληθούν σε περίπτωση που θα αποκαλυφθούν παρατυπίες. Επισυνάπτει δύο θεσπίσματα από τα οποία προκύπτει ότι ο Φιλαδελφείας είναι πατριαρχικός Έξαρχος και επισημαίνει ότι είναι προς το δημόσιο συμφέρον, ένας Βενετός υπήκοος να προΐσταται των Ελλήνων αρχιερέων (των βενετοκρατουμένων περιοχών) αφού θα ζει στη Βενετία και θα είναι υπό την άμεση επίβλεψη του Δόγη. Προτρέπει τον Προβλεπτή να εξετάσει αν ο Πρωτοπαπάς Κερκύρας ασκεί νομότυπα την πνευματική εξουσία. Επίσης οφείλει να ελέγξει αν οι αρχιερείς ασκούν σωστά τις δικαιοδοσίες τους και αν είναι εντάξει στις υποχρεώσεις τους ως προς την μέριμνα του ποιμνίου τους, γιατί θα προκύψουν ασφαλώς παραλείψεις τους, κυρίως ως προς το κήρυγμα, που είναι και ο κύριος λόγος στον οποίο οφείλεται η αμάθεια και άγνοια του λαού για τα πνευματικά πράγματα. Αναφέρεται στο θέμα της σιμωνίας που ασκείται από τους ορθοδόξους ιεράρχες κατά τις χειροτονίες και τους διορισμούς σε εκκλησιαστικά αξιώματα καθώς και τις διαλύσεις των γάμων με ευκολία. Αναφέρει τους λόγους και τις δικαιολογίες που οδηγούν σ' αυτές τις καταχρήσεις και υποδεικνύει τρόπους πρόληψης και θεραπείας τους.

II. Περί των ναών. Οι ναοί των νησιών, είναι τριών ειδών: α) οι εφημεριακοί, β) οι εκκλησίες των Μονών, γ) οι σταυροπηγιακοί ναοί. Υπάρχουν επίσης οι ιδιωτικοί ναοί που υπάγονται στην Γερουσία και παραχωρούνται με απόφασή της. Επισημαίνει την κακή κατάσταση στην οποία ευρίσκονται τόσο οι ναοί όσο και η πνευματική κατάσταση των λειτουργών και του εγκαταλειμμένου ποιμνίου. Προτείνει να μεριμνήσει η Εξοχότης του ώστε να βελτιωθεί η κατάσταση με την φροντίδα των αρχιερέων και πρωτοπαπάδων ώστε να εκλέγονται ιερείς κατάλληλοι με τον ανάλογο σεβασμό για τα μυστήρια της εκκλησίας. Πρέπει να επεκταθεί ο έλεγχος και στις εκκλησίες των Μονών και αφού συγκεντρωθούν οι σχετικές πληροφορίες να διορθωθούν τα άτοπα και οι καταχρήσεις. Σχετικά με τις σταυροπηγιακές εκκλησίες προτείνει να διατηρηθεί η υπαγωγή τους στον Πατριάρχη, σύμφωνα με τα παραδεδομένα, ώστε να διατηρηθούν οι καλές σχέσεις που υπήρχαν πάντοτε ανάμεσα στη Βενετική Δημοκρατία και το Πατριαρχείο.

III. Περί των ιερών. Αναφέρει την ιεραρχία του κλήρου στα Ιόνια Νησιά. Επισημαίνει τη σιμωνία που επικρατεί κατά την απονομή των οφικίων από τους επισκόπους και τους πρωτοπαπάδες. Για να περιορισθούν οι καταχρήσεις των σιμωνιακών αρχιερέων και τη χειροτονία αναξίων που προσέρχονται με το σκοπό να αποφύγουν τη στρατιωτική υποχρέωση, υποδεικνύει να εξετάζονται οι υποψήφιοι από ορισμένους μορφωμένους ορθοδόξους κληρικούς. Να εξετασθούν επίσης και εκείνοι που χειροτο-

νήθηκαν μετά την έναρξη αυτού του πολέμου. Να τιμωρηθούν οι ανάξιοι και οι αρχιερείς να επιστρέψουν τα χρήματα που εισέπραξαν για τη χειροτονία τους υπέρ του δημοσίου. Θεωρεί ότι πρέπει να υποχρεωθούν οι ιερείς να επισκέπτονται τους ασθενείς και ετοιμοθανάτους, να τους παρηγορούν, να τους εξομολογούν, να τους κοινωνούν και να τους μυρώνουν, υποχρεώσεις που αμελούν. Προτείνει να υποχρεωθούν, όπως κάνουν και οι καθολικοί ιερείς, να υποβάλλουν έγγραφες πιστοποιήσεις, τουλάχιστον τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, για όσους κοινωνούν. Με τη φροντίδα για τον κλήρο και την αποκατάσταση του σεβασμού των αξιών της εκκλησίας, ζητήματα που και άλλοι επεσήμαναν αλλά δεν προχώρησαν σε διόρθωσή τους, θα εκλείψει το σκάνδαλο που προκαλούν οι συγχώρητες καταχρήσεις και θα αποτελέσει ένα καλό παράδειγμα τόσο για τις άλλες πρόσφατες κατακτήσεις όσο και την ικανοποίηση του Θεού.

Κλείνει την Έκθεση με την έκφραση του σεβασμού του προς τον Προβλεπτή και την ευχή να τον βοηθήσουν στο έργο του οι σκέψεις που του εξέθεσε.

B. TO KEIMENO

Αθήνα, EBE, T.X.O. 3914 - 3961, Archivio Nani, v. 1 Copia [1697]

φ. 3 Lettera scritta da Monsignor Tibaldi all Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Polo Nani Prov (edito)r Gen(era)le in Morea.

φ. 4r Ill(ustrissim)o et Ecc(ellentissi)mo Signore

Copia: Lettera scritta da Mosignor Tibaldi \ Arciv(escov)o Metropolita di Filadelfia / all Ecc(ellentissim)o Si(gno)r Polo Nani Proved(ito)r Gen(era)le in Morea.

V(ostra) Ecc(ellenz)a con pietà et prudenza pari alla dignità che meritamente sostiene; Ha desiderato che io gli soministri qualche lume; in ordine al Ritto Greco per unir all altre massime ben regolate del suo governo, l' Ellettion che ha di me fatta; non è veramente uguale al zelo della sua grand' Anima, ma il suo amore, con che mi distingue. Ho voluto dar qualche fregio alla mia puoca sufficienza e la mia rassegnatione sarà effetto del rispetto e della gratitudine che li devo; crederei però che le dellinquenze potessero restringersi alla considerattion de tre punti principali; il p(rim)o delli Prelati che pressiedono alle Chiese delle Isole soggette, il secondo delle Chiese a loro soggette, e il 3o delli sacerdoti e Religiosi di quelle Diocesse.

De Vescovi¹¹.

Nell' Isola di Corfù siede Vecovo di Ritto Lattino, et per il Greco vi soprintende un sacedotte, con titolo di Protopapa, sive Arciprette exercita l' aut(orit)à sua sopra il Clero Greco e suoi Popoli, pocco inferiore al Vescovo: viene elletto, e confermato ogni cinque anni, se non m' ingano, da prencipalli di Consiglio et del Clero coll' assistenza e Votti dell' Ecc(e-lentissi)mi Rapresentanti Publichi dell' Isola.

In¹² quelle di Zaffalonia e Zante rissiede un Vescovo di Ritto Greco, elletto dal Clero sollo di Zaffalonia et questo in Vitta.

Parimente per quella di Lefcada, e S(an)ta Mavra viene elletto dal suo Clero, con le Conditioni et formalità di Zefalonia, e Zante, e tutti questi Vescovi, come pure l' Arciprette di Corfù, soggetti sono al Patriarca di Costantinopoli. Sonno tutti questi Prelatti alla comparsa di V(ostra) E(c-cellenza) loro Diocesse humiliarsi || (φ. 4v.) nelle forme solite, e riconoscere nella sua rapresentanza la Publica Maestà, accolto però ogn' un di loro, secondo il costume de precessori.

Qui stimarei proprio; prima di riceverli assicurarsi dalla loro investitura se veramente sia canonica nel loro Ritto ricercando per quest' effetto da med(esi)mi il posesso spirituale conferitto da Bolle Patriarcali senza le qualli, come quelli del Ritto Lattino senza quelle del Sommo Pontefice sarebbero irregolare et sospesi et il temporale aggiunto da Publichi rapresentanti; senza del quale non possono accogliersi da me(des)mi.

Dissi che sarebbe bene prima d' ammeterli a Publica audienza riconoscere il loro posesso per che doppo haverli accolti; et honoratti crederebero prestatò loro l' assenso, et autenticato il grado approvando l' irregolarità et almeno si crederebbe o ignoratta o toleratta, cose tutte che ben si vedono condurre le più pessime consequenze; c' e qui l' essemplio contrario de precessori non so quanto possi ben servire al zello et alla prudenza di V(ostra) E(ccesselnza) conoscendo bene, che un Retto governo non si dirige mai dalli abbusi. Quando dunque si trovase alcun Prelatto suddito et exercitasse i Pontificalli, non crederei inconveniente sospenderli, almeno tal ministero et concorendo con idulgenza al rimedio, lasciarlo nel puro posesso temporale sino a tanto, che ottenese le Bolle necessarie, et indespensabili.

In materia cosi importante, et in ogn' altra concernente la Giustitia et purità d' un incontaminatto governo, opponendosi alle loro frodi il cuore

11. Από το σημείο αυτό αρχίζει η μετάφραση του Η. ΤΣΙΤΣΕΛΗ. Στο εξής: Τ.

12. Τ.: παραλείπει από: elletto... Vitta. Από: in quelle... Constantinopoli: Τ. συνεπτυγμένη διατύπωση.

di V(ostra) E(ccellenza), in cui conosceranno non' haver luoco il favore o l' uffittio, si premuniranno di requisiti necessarij per non provare i suoi giustissimi Riggiori.

Che se tall' uno ardisse mai di rapresentare a V(ostra) E(ccellenza) non esser Necessary tali requisiti nel Ritto Greco, e d' avvertire, non essere in simili matterie differente da latino Dirigendo si l' uno a l'altro da Canoni degl' Apostoli et de Concilii Ecumenici. Che però in questo proposito n'è il Canone 34 delli Apostoli il 4o¹³ del Concillio Niceno, e più expresamente il 6o dello stesso in questi termini: *Illud autem est omnino manifestum quod si quis absque Metropolitanis sententia factus est Episcopus* || (φ. 5r) *eum magna Synodus deffinivit non sit Episcopum*. Dove per Metropolitano s' intende ogni Primatte, da cui dipendanno gl' altri Vescovi; Tanto afferma anco il Canone 2o Concillio Universale, et il 28 del 4¹⁴.

Potebero (sic αὐτί: potrebbero) iscusarsi¹⁵ detti Vescovi irregolari protestando di non potter ottenere talli Bolle da Costantinopoli per le difficoltà che si propongono nella guera presente¹⁶. Dubio che se Li potrebbe facilmente risolvere con l' essemplio dell' Archivescovo di Filadelfia, che rissiede in Venetia per il Ritto qualle elletto nel principio della Guera, che ha ottenute anco Replicate ne mai vi è interposta difficoltà che sospendese la corrispondenza di Lettere con quel' Patriarca; ma il pretesto sarà la guera e la vera difficoltà sarà per il proprio finanzo¹⁷. A questi simili et altri gravissimi inconvenienti prevedendo li Patriarchi stessi per porgere loro opportuno rimedio istituirono suo Esarca, o Vicario nelle Chiese tutte soggettive allo statto Veneto l' Arcivescovo di Filadelfia come V(ostra) E(ccellenza) potrà accertarsi delle Copie cui annese di due Brevi et ciò per supplire al difetto della distanza nell' Urgenze delle medesime Diocesi, si che per levare tutte le dillattioni et le Difficoltà potrebbero impetrare le Bolle Canoniche del Vicario Patriarcalle residente in Venetia et restar sollevati da Maggiore aggravii et a questo passo è pregatta divotamente V(ostra) E(ccellenza) formare ix suoi prudentissimi Riflessi et considerare quanto sa conferente al Publico interesse che li Prelatti Sudditti Greci, dipendano da un primatto sudditto equalmente qualle risiede nella stessa Dominante sotto l' ochio vigilantissimo del suo Prencipe, non pottendo esser mai da Loro ricussatto, ove vi sia istituito canonicamente secondo il loro Ritto, ricevuto anco

13. T.: Γ' (Κανόνα).

14. T.: τῆς ἐν Χαλκηδόνι τετάρτης Οἰκουμένης.

15. T.: θά ἐνίσταντο καί θά ἐδικαιολογοῦντο.

16. T.: οὗ ἔνεκα παρεμβάλλονται δυσκολίαι εἰς τὰς συγκοινωνίας.

17. T.: παραλείπει ολόκληρη τη φράση; ma il pretesto... finanzo.

dalla Publica volontà¹⁸.

Se poi fossero presentati dalli stessi Bollex o Brevi di qualunque sorte crederei molto godevole, assicurarsi della loro validità, et di non inferior cautella sospendere l' assento fino alla Ricognitione più certa; Non é tentativo di molti anni, quello che s' e fatto da quelli di Zaffolonia a favore del suo Vescovo, che non havendo opottutto ottenere dal Patriarca di Costantinopoli attuale il fregio della Mitra, tanto distinto tra Greci quanto il Pallio, presso Lattini. Che non si dona || (φ. 5v.) dal sommo Pontefice se non ad Arcivescovi di Città Reggie, come all' Arciverscovo di Parigi, al Patriarca di Venetia et simili; Essendo di passaggio per quel' Isola Monsignor Morroni Patriarca non so se fregito o deposto che poi morì in Venetia nella Ressidenza di Villadelfia (sic), sorti loro (sir) rilevare un Breve amplissimo, che concedeva al lor Vescovo sagro et tale ornamento, ma essendo riconosciuta dal medesimo la sua invalidità per esser coferitto da chi non poteva esercitare più tal facoltà fu consigliato dal timore, che l' attuale non glielo sospendesse a non usurparlo ne suoi Pontificalli; Dà ciò può inferire V(ostra) E(ccellenza) che come il Ministro Lontano dall' ochio del suo Signore facilmente oltre pasa il termine che li viene prescritti, cosi non è difficile che questi Prelatti di spiritti non pocco sottili, et fumosi per il Clima, in cui nascono, non molto regolatti dall' educatione, e non so quanto humiliatti alla Verità d' una ben fondata Dottrina Discortissimi dal loro Superiore possino trascorere in similli eccessi ricascando ove mai possano, come si vede l' ubidienza che devono a chi loro sovrasta.

La sopra accenatta Ragione servirebbe per inquirire sovrà l' aut(hor)ità spirituale ch'essercità il Protopapa di Corfù nè li basterà il dire, che tal Carica, per il Decretti dell' Ecc(ellentissi)mo Senatto porta secco l' Aut(hori)tà spirituale perchè questa non si dà dalla Chiesa alla Carica, ma immediatamente al soggetto, che la sostiene, et in tal difetto egli è irregolare per tutti i numeri, ne il Clero, o Consiglio, che lo deleggie, può conferirli a talle autthorità non intendono ne pure il Prencipe stesso d' investirlo, che del possesso temporale lasciandolo sempre nel posesso spirituale, dipendente dal suo Cappel Ecclesiastico, e tutto || (φ. 6r) ciò viene praticatto uqualmente da tutti i Principi Cattolichi con la Santa Chiesa non variando in queste materie come si è detto di sopra li Greci dalli Lattini.

Examinata prima questa Con(dition)e tanto necessaria da requisiti per la validità del loro ministerio¹⁹; non reputarei di minor importanza

18. T.: παραλείπει από: non potendo... Publica volontà.

19. T.: παραλείπει από: tanto... ministerio.

osservare le procedure o pratiche dell' exercitio d' ogni Prelatto della sua Diocese et qui V(ostra) E(ccellenza) scopirà (sic αὐτί: scopirà) abusi et disordini talli ch'hanno profonda necessità di correctione come la pochissima anzi nulla cura del loro Oville il silentio inveteratto dalla parola d'Iddio per quali que popoli si giocciono in oscurissima ignoranza fino delle cose senza le quali non si possono salvare contro i qualli Pastori cridano (sic αὐτί: gridano) tutte le leggi naturali e divine et humane. Qui non posso far dimeno di non ricordare riverentem(en)te a V(ostra) E(ccellenza) a raccomandare il rimedio delle simonie che largamente si praticano dalli Prelatti Greci nel distribuire alcuni officii et Cariche Ecclesiastiche, concertando per la collatione un prezzo determinatto pre(sic αὐτί: per) precedente contractum e perche *abijsum abijsum invocat*, facendosi grosso quadagno dalle ordinationi vanno giornalmente moltiplicando il numero de sacerdoti, ordinando moltissimi della plebe, et delle Ville totalmente Idiotti, et incapaci qualli per sottrarsi dal pericolo di servire nelle Gallere et Armatta del Prencipe, corrono col mezo del danaro a ricever qualch' ordine sagro et li Vescovi pocco timorati d' Iddio, e meno Amorosi del Prencipe ne cercano de talli *non ut bonum opus efficiant, des ut bonas opes aquirant*.

Presendono di Cannonizare le loro Simmonie²⁰ quali Vescovi || (φ. 6v.) con una Bolla d'Isatio Comneno Imperatore et di Michelle Patriarca di Constantinopoli²¹, la quale essendo contraria, a canoni delli Apostoli de Concilij et de Padri, non può esser di niun valore, tanto più che il sopracitati Imperatore, et Patriarca furono ambedue di oscurissima fama, e di nisuna authorità appreso la Chiesa Orientale, opponendosi con evidenza e con tutta l' aut(hori)tà di Canone 29 delli Apostolii, il 2o del 4o Concillio Ecumenico²² e il 5o e 19 del 7o Concillio pure Ecumenico²³, quando poi si trovano colti in debolezza di vere ragioni si scuoprono con la necessità del loro sostentamento asserendo di non haver altre entrate et facultà, mà quasi sono tutti evedenti protesti, perche parlando per esempio del Vescovo di Zaffalonia, del quale o maggior cognittione, ricava della quantità de secolari e sacerdoti nelle vissite anale, ch'egli fà molti tributti di formento, et oglio nell' Isola tutta di Zaffalonia, e di Thiachi, contribuendosi li sacerdoti, che passano il numero di 300-un Bacille di formento, oltre il quarto che li viene da sposalitii, messe dalle gratie conferitteli dal Publico et dalli dritti

20. T.: μεταφράζει: τὰ ἱερά αὐτῶν χρέη.

21. T.: τοῦ Κηρουλαρίου (1043-1058).

22. T.: τῆς ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

23. T.: τῆς ἐν Νικαίᾳ ἐβδόμης.

annuali che rascuoltte dall' Isola del Zante et sopra di ciò non sarà difficile all'E(ccellenza) V(ostra) haver le più exatte Informationi particolarmente da quelli, che per il passato haveranno serviti. Li Vescovi precessori, Protopapa di Corfù et il Vescovo di Zaffalonia²⁴ passava una segretta corispondenza in Matteria delle ordinattioni, et non essendo in Corfù Greco, dà Ordine quelli del'Isola, il Protopapa spediva di frequente molti et molti delle Ville di Corfù, al Vescovo di Zaffalonia dalle loro or di(natio)ni anzi avendo procurato di ammonirlo e correggerlo, m'ha risposto come li ha parso, ne saprei se veramente continuase in quella Santa Negotiatione.

Ma acciò all'E(ccellenza) V(ostra) non || (φ. 7r) mancasse un esatta cognittione, crederei che se potesse essere somministrata in questa materia delle procedure di que Prelatti da due o tre Religiosi delli più accreditati d' ogni Isolla e quanto al mondo di procurarli mantenerli in fedeltà e segretezza, non giudico degno da ricordare alla sua consumatta esperienza conosciuta tatta senno, ne'più gravi manegii della sua patria.

Ciò poi, che riesce d'un infinito scandallo alla Chiesa et al mondo è quello che viene giornalmente praticato da Vescovi Greci scioldendo fino al vincolo istesso, et annullando i matrimonij con molta facilità et per lievissime cause e permettendo alli separatti di contrarre nuovo maltimonio senz' altro mottivo, che di utilità pecunaria, che preme al Vescovo e suoi ministri, o pure qualche capriccio fine di chi si separa per congiugersi con altri, cosa la più empia che si possi mai commettere contro l' osservanza de sacri Canoni et d'altre dispositioni Ecclesiastiche, qualle hoggi di sono ignorate da Greci, non so se in osservante più per malittia che per ignoranza applicarsi solo al loro privatto emolumento.

Non é meno facile, e meno bisognoso di moderatione il fulminare che fanno delle scomuniche cosi li Vescovi, come li loro Vicarii e Sacerdotti; poi che essendo la censura la più grave e formidabile pena, ch' habbi la Chiesa da gran tempo le scagliano per ogni vilissima e legerissima causa, fino contro il havesse rubatto una gallina; Onde popoli missurando l' importanza della pena con l' esilità de delitti fanno pochissimo et quasi niun conto delle scomuniche et se questo malle come tant'altri sono irre-mediabili nelli Greci dello statto barbaro, si moderi almeno ne Greci dello statto Christiano Veneto.

24. T.: παραλείπει από: passava... in questa materia delle procedure. Σημειώνει: δυσανάγνωστον.

Delle Chiese.

Nel secondo punto delle Chiese v(i) è da considerare che nell'Isole sono de tre sorti; prime quelle delle Città, e delle Ville officiate da Pretti, che vengono eletti dalle Confraternità delle medesime, e queste dipendono immediatamente da Vescovi, le seconde quelle de Monasterij de Monaci e Monache dirrete dalli stabili, con permissione et assenso del Vescovo, et in terzo luoco le Chiese dette Stavropigi, sopra le quali sonno fisse alcune Croci Patriarcalli, soggettive solo al Patriarca de Costantinopoli, e perciò immuni dall' autorità del Vescovo Diocesaneo. Oltre queste vi sono le Chiese particolari, overo Monasteri iuspatronatto del Prencipe, soggettive in tutto, et per tutto all' Ecc(ellentissi)mo Senato, ed a suoi Rapresentanti, ma particolarmente a gli Ecc(ellentissi)mi Generali qualli in caso di vacanza hanno jus d' investire delle med(esi)me chi loro piace et ciò più precissamente nell' Isola di Corfù.

Le Chiese però di maggior numero, e considerattione, sono qualle del primo ordine, delle qualli la maggior parte non so se ben governatte, o pure arbandonatte (sic), specialmente quelle delle Ville, che dubito tanto nella cura exteriora, quanto nell'interiora delle anime, prive di Zellanti Pastori et le crederei quasi distitute, anco delle cose più importanti al governo spirituale de que'popoli, che per quanto mi pare, li giudico immersi fino nell' ignoranza de divini precetti et fino delle pure cognittioni necessarie per salvarsi che però sarebbe effetto del pieno zello dell'E(ccellenza) V(ostra) porgere colla sua aut(horit)à l' opportuno rimedio, facendo da più sufficienti somministrare almeno i Primi Allementi della fede a quella gente.||

(φ. 8r) Alle Chiese delle Ville non son molto superiori qualle delle raguanze più frequenti; che formano per dire così le città di quell' Isolle, ritrovandosi in esse forse de malli maggiori, che potrebbero con la dilligenza et colla dovuta carità un giorno extirparsi, se si vorà (sic) obligare li Vescovi e Protoppapa, a maturare un'Elletione di più sufficienti et impiegarli alla cura di quelli anime, obligandoli ad un rigoroso esame di quelli a qualli dovessero eleggiere all' amministrattione de Sacramenti et sopra il tutto extringerli tanto nelle Ville, quanto nelle Città a collocare colla debita veneratione il Santissimo Sacramento dell' Eucaristia, che non so se potesse esser tenuta con minor negligenza da chi dubitase di tal Misterie, come pure al Sagro Deposito dell'Oglio della Santa Cresima conforme la dispositione dell' una et dell'altra Chiesa, non corendo ne pur una minima differenza tra Lattini et Greci in materia de Sacramenti, anzi per frenare qualche ignoranza popolare. Il Concilio di Trento vi porto il rimedio della dubietà che potesse haver ciascuno circa questo punto ne termini sequenti,

come si vede nel Canone, *Si quis dixerit Sacramenta Grecorum non esse Sacramenta, anathema sit*; Ho toccato di sopra del Sacramento della Cresima, perchè temo, si ben non m'accerto, che non sia appreso molti Vescovi Greci ne in uso ne in Cognitione l'ord(in)e di dare la Santa Cresima variando la materia della med(esi)ma o per ommissione o per mancanza d'Intelligenza²⁵.

Le Chiese de Monasteri sono raccomandatte agl' Abitti delli stessi Monasteri, li qualli pare che assistano con Maggior Dilligenza tutta via non crederei inconveniente prendere le Notitie segrette dalli Monaci ed altri dello statto et governo loro per regolare gli abusi, che vi si ritrovassero, ma quello che porterebbe una || (φ. 8v.) gran eddificattione a que popollì, stimarei poi qualche freno nelli Monasterij delle Monache, l' Honestà delle qualli non so quanto sia sicura nella libertà in cui si lasciano vivere, come potrà sopra luoco informarsi, crederei che il rimedio non fosse facile, ma ne meno d' extrema difficoltà.

Vi sonno in 3o luoco le Chiese Patriarcalli segnatte come dicemo di sopra con una croce e sopra di queste vi è da considerare che il Vescovo Greco di Zeffalonia, et Zante, pretese di soggiutare anco questi Stavropigi, e fattasi opposittione da quei del Zante, sorti in Contraditorio Giudittio avanti l' Ecc(ellenstissi)mo General favorevole sentenza ma essendo io pienamente informato delle raggioni *hinc inde*²⁶ raccorderò divotamente in questo particolare all' E(ccellenza) V(ostra) che ab antiquo solevano dobersi li Vescovi diocesanei appreso l' Imprerattori et Patriarchi dell' immunità di queste Chiese come riferise Balsamone sopra l' esposizione del Canone 32 degl' Apostollì e nel suplemento à C(arta) 1120 - ne mai furrono exauditti i loro ricorsi, consuetudine, che in pura ragione crederei bene mantenuta, non solo per esser antica, ma per mantenere la buona corrispondenza e hanno mostrato sempre li Patriarchi verso questa Republica altrimente crederebbero farsi puoco conto del loro grado et della divottione, che mostrano a questo governo, tenuto da loro assai prudente et giusto tanto più che nelle Diocessi Lattine, e particolarmente in Venetia, vi sono molte di queste Chiese et Monasteri nelle qualli il Vescovo Diocesaneo non a alcuna ingerenza come nella Chiesa Ducale, nel Monasterio delle Vergini juspatronatto di Sua²⁷ Serenità e altri no pochi.||

25. T.: Παραλείπεται από: Ho toccato di sopra... o per mancanza d' Intelligenza. Σημειώνει: δυσανάγνωστον.

26. T.: αποσιωπητικά στη θέση των δύο λατινικών λέξεων.

27. T.: μεταφράζει: η αγία Serenità αντί του σωστού: Sua Serenità.

(φ. 9r) De Sacerdoti.

I Sacerdoti Greci si restringono in due solli ordini; Altri sono Pretti secolari, altri Monaci, gli uni habitano le Città et Ville, molti de qualli sonno ammoliatti, secondo l'uso della primitiva Chiesa Greca, et Lattina, come si vede dal jus canonico, et gli altri dimorano ne loro Monasterij ne possono praticare senza preciso bisogno le Città et ad tempus.

De secolari, vi sono alcuni con titollo d' Arciprette nell'Isole di Zante et Zaffolonia, et in alcuni terettorij di Corfù, oltre l' Arciprette dalla Città che pressiede a tutti; L' Arciprete di Zaffalonia viene eletto in vitta dal Regimento e non fa altra figura che di puro primo Prette intervenendo ad alcune publiche fontioni e particolarmente nelli quattro laudi solitti farsi nel duomo lattino alla presenza del Regimento coll' intervento del Vescovo e suo clero greco. Quello del Zante, se non m'ingano, viene elletto dal Consiglio di quella Città dura anni 5- et gode alcune prerogative come l'uso del pastorale, la presidenza al clero in ogni publica et privatta fontione et in Chiesa ha il luoco distinto doppo il Vescovo; gli Arcipretti, che sono nell' Isola di Corfù vengono eletti dal Protopapa che tiene il primo posto nella Città.

Nell' Isola di Corfù et del Zante si sogliono distribuire a Sacerdotti secolari alcune cariche ecclesiastiche dette Ofizii; Nell'Isola del Zante dispone il Vescovo et in Corfù il Protopapa, con il grave eccesso della Simonia²⁸ e precedente conventione.

Oltre li Sacerdotti vi sono quelli che hanno tutti gli altri ordini come Diaconi, sudiaconi et altri cresciuti particolarmente nella presente guera in maggior numero a mottivo di absentarsi da publichi aggravi vendendosi da Vescovi simoniaci la strada a gli ordini, come dicessime nel punti de Vescovi; Che per porger loro qualche freno, ma particolarmente nell' abuso di queste ordinationi, non stimo improprio recordare all' E(ccelenza) V(ostra) la parte dell' ll (φ. 9v.) Ecc(ellentissi)mo Senato 1641 - 10 Gen(ar)o; che conferma tal qual Decreto dal Ecc(ellentissi)mo Gen(era)l et Inquisitor Pisani fatto l' anno 1631 - 25 Maggio, che ordina non dover alcuno de sudditi passar al sacerdotio, ne ad altri ordini, se non sarà per precedente esame giudicato sufficiente in conformità da Sacri Canoni; E qui non mi parebbe puoco godevole l' elettione di quattro o cinque essaminatori religiosi di miglior cognittione tra Greci, che giurassero per l' ordinattione da farsi in avenire dell' habilità ed intelligenza di quelli ch' hanno da promoversi et per esaminare anco quelli che sono statti ordinatti; particolarmente dopo il

28. T.: παραλείπει τη φράση: con grave eccesso della simonia.

principio della guera et quelli che fossero dichiaratti capazzi, havutto riguardo al servitio miglior d' Iddio et al ben Publico impiegarli con miglior frutto al servitio del suo Prencipe e dovendosi deliberare dall' E(ccellenza) V(ostra) alcuna pena contro il Vescovo che li ha cosacratti, non sarebbe di puocca indulgenza, che restituissero il danaro ricevatto(?) da simille illecite ordinattioni per impiegarlo in publico servitio, distruggiendo cosi gran merito d' Iddio et del Prencipe le simonie, et la quantità de relligiosi inutile havendo bisogno la Chiesa d' Iddio più de buoni, che di molti ministri.

Elletti poi et destinati gli Stabilli all' officatura delle loro Chiese, cossi nelle Città come, nelle Ville sarebbe di somma necessità obbligarli senza risparmio d' alcun rigore in contraventione ad assistere alli moribondi delle loro Contrade, e Parochia et a tutti l' Infermi poi che in tutta l' infelicissima Grecia (non posso tacerlo) lasciano morire li Christiani senza alcuna assistenza de sacerdoti et temo, che siano arrivatti a lasciarli senza i Sacramenti stessi della confessione et Eucharistia et ancora del' extrema Untione cosi trascurata et disusatta che quasi non è più conosciutta fra loro per sacramento, e sopra di ciò crederei publicatto con grand piettà qual che ordine expresso, come pure ordinare alli Pretti per mezo del loro Vescovo, che debbiano essigiare, come si pratica || (φ. 10r.) Santamente trà Latini presentar i Bollettini de Sacramenti ricevutti essigier dico nella stessa maniera le fedì di ciò almeno nella Pasqua e Nattale.

Cosi applicatta una dilligenza accuratta sopra il Clero Greco direttione de Prelatti et sopra il rispetto delle Chiese tanto deploratto da molti Publici rapresentanti ma da nisum remediato et ridotte a più retta cultura le Chiese Greche, sarà levatto lo scandallo del mondo, sopra abbusi cosi innescussabili di Religgiione, et ne seguirà il buon exemplo all' altre Città suddite di nuova conquista et sopra il tutto la sodifatione del Sig(nio)re Iddio²⁹.

Ma io resto con gran rossore d' havermi troppo esteso in cose delle quali la perspicacia, e maturità dell' E(ccellenza) V(ostra) in breve veduta ne farà molto miglior osservatione nell' attualità di carica tanto decorosa.

Sottopongo però con ogni rispetto questi miei, qualli siano riverenti ,rifflesi all' Alto sapere dell' E(ccellenza) V(ostra), sicuro ch' ella sarà per provvedere all' indigenza molto più aggiustatamente di quello che io habbia sapputo exprimere, e le facio divotissima riverenza.

29. T.: Η μετάφραση σταματάει εδώ.

Γ. ΣΧΟΛΙΑ

Σχετικά με την οργάνωση της ορθόδοξης εκκλησίας στα βενετοκρατούμενα Ιόνια Νησιά βλ. ΕΡ. ΛΟΥΤΖΗΣ, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Έπτανήσου επί Ένετων, (επανεκδοση)*: Αθήνα 1969, σ. 180 κ.ε.. Σχετικά με τον πρωτοπαπά της Κέρκυρας βλ. Α. Χ. ΤΣΙΤΣΑΣ, *‘Η’ Εκκλησία της Κερκύρας κατά την Λατινοκρατίαν*, Κέρκυρα 1969, σ. 84 κ.ε. Τήν εποχή αυτή πρωτοπαπάς της Κέρκυρας είναι ο Αναστάσιος Αυλωνίτης (1693 + 1715), ό.π., σ. 169.

Δεν γνωρίζουμε ποία είναι τα δύο *Brevi* που επισυνάπτει ο Μελέτιος τα σχετικά με την εγκατάσταση στη Βενετία του μητροπολίτη Φιλαδελφείας, τον οποίον ο πατριάρχης όριζε έξαρχο και επίτροπό του για τις ορθόδοξες εκκλησίες των βενετοκρατουμένων περιοχών. Το πιθανότερο είναι να πρόκειται για τα δύο σχετικά πατριαρχικά σιγγίλια που φυλάσσονται στο Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας της Βενετίας: α) του πατριάρχη Παρθενίου του 1644 και β) του πατριάρχη Ιωαννίκιου, του 1653. Βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Χρυσόβουλλα καί γράμματα τών οίκουμενικών πατριαρχών*, Βενετία 1893, σ. 40-52. Βλ. επίσης σχετικά με τον πρώτο μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο, Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Έλλήνων όρθοδόξων άποικία έν Βενετία*, Βενετία 1893, σ. 68-71: *καί έκτοτε ό,τε Γαβριήλ ό Σεβήρος καί οί διάδοχοί αύτοϋ, Υπερτίμοι καί Έξαρχοι πάσης Λυδίας, έχρημάτισαν Έπίτροποι καί Έξαρχοι Πατριαρχικοί καί εικόνα καί χαρακτηήρα δημοσίως φέροντες τοϋ Οίκουμενικοϋ Πατριάρχου καί έν Βενετία καί κατά τάς Όρθοδόξους τής Δαλματίας Έκκλησίας*.

Ο Μελέτιος με την ευκαιρία που του δίδεται εδώ επισημαίνει πόσο είναι απαραίτητο να προΐσταται των Ελλήνων, Βενετών υπηκόων, αρχιερέων και κληρικών γενικά Βενετός υπήκοος ιεράρχης εγκατεστημένος στη Βενετία, (όπως είναι ο ίδιος) ο οποίος θα βρίσκεται κάτω από το άγρυπνο μάτι του Πρίγκιπα.

Σχετικά με την ξένη παρέμβαση για την άδεια μητροφορίας στον μητροπολίτη Κεφαλληνίας Τιμόθεο Τυπάλδο (1684-1718) αναφέρεται στο γεγονός που αναφέρει ο Τσιτσέλης. (Βλ. στην μετάφραση της Lettera, ό.π., σ. 172, σημ. 1, 2). Ο Θεόδωρος Μορόνης, που αναφέρεται από τον Μελέτιο, ότι έδωσε τη σχετική άδεια, είναι ο παραιτηθείς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1671) μετέπειτα μητροπολίτης Φιλαδελφείας (1684-1718). Το γεγονός αυτό της άδειας μητροφορίας του μητροπολίτη Κεφαλληνίας, όπως σημειώνει ο Τσιτσέλης είναι αρκετά συγκεχυμένο³⁰.

30. Τ.: Βλ. Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, τ. 2, σ. 126.

Παρατηρώ ότι στη μετάφραση του Τσιτσέλη έχουν παραληφθεί ως «δυσανάγνωστα» μερικά χωρία. Συμπίπτει τα χωρία αυτά να είναι ιδιαίτερα προσβλητικά για την ορθόδοξη εκκλησία, γεγονός που με οδηγεί στην υπόθεση ότι δεν πρόκειται για απλή σύμπτωση. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν αυτό οφείλεται σε πρωτοβουλία του Τσιτσέλη ή του Χοϊδά που μετέγραψε τη Lettera στην Κέρκυρα.

Ο Μελέτιος επισημαίνει τις παραλείψεις και την αδιαφορία των αρχιερέων για την πνευματική καθοδήγηση του ποιμνίου τους, για το κήρυγμα και όλα εκείνα που βοηθούν στη λύτρωση των ψυχών. Τις ίδιες παρατηρήσεις διατυπώνει και παρακάτω, όταν αναφέρεται στους ιερείς που παραμελούν τα καθήκοντά τους προς το ποίμνιο, τους ασθενείς και τους ετοιμοθανάτους. Αυτές οι παρατηρήσεις του Μελετίου είναι οπωσδήποτε αρκετά υπερβολικές, γιατί όπως είναι γνωστό δεν είναι λίγοι οι ορθόδοξοι ιερείς και μάλιστα στα βενετοκρατούμενα Ιόνια νησιά που διακρίνονται για την αρετή τους και την κηρυγματική τους δράση, μάλιστα την εποχή που γράφει ο Μελέτιος³¹. Άλλωστε και ο ίδιος, όταν βρισκόταν στην Κεφαλληνία πριν να κληθεί να αναλάβει τη διεύθυνση του Φλαγγινιανού, εκτός από τη διδασκαλία ασχολήθηκε και με το κήρυγμα³². Σ' αυτό το πνεύμα και την προσπάθεια της μόρφωσης και καθοδήγησης του κατώτερου κλήρου στο ποιμαντικό έργο του θα μπορούσαμε να εντάξουμε και τις δημοσιευμένες γι' αυτό το σκοπό σύντομες πραγματείες ποιμαντικής του Μεθόδιου Ανθρακίτη, εφημέριου της ελληνικής εκκλησίας της Βενετίας αυτήν ακριβώς την εποχή, ο οποίος όπως είναι γνωστό είναι του κύκλου του Μελετίου. α) Θεωρίαί χριστιανκαί (sic) και ψυχοφελείς νουθεσίαι έκαστω χριστιανῷ, Βενετία 1699 (εννέα εκδόσεις: 1699, 1741, 1751, 1763, 1775, 1779, 1780, 1831). β) Ἐπίσκεψις πνευματική, Βενετία 1707 (τρεις εκδόσεις: 1707, 1780, 1781). και γ) Βοσκός λογικῶν προβάτων, Βενετία 1708. Έχω και σε άλλη ευκαιρία επισημάνει πόσο είναι απαραίτητη και επιβεβλημένη η εξέταση, από θεολογική άποψη, του περιεχομένου αυτών των εγχειριδίων και η παραβολή τους με τα σύγχρονα δυτικά³³.

Στη Βιβλιοθήκη της Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας υπάρχουν τρεις ανέκδοτες αυτόγραφες επιστολές του Μελετίου Τυπάλδου: ΙΕΕ 7396, 7398, 7399 και μία ακόμη επιστολή 7399 που απευθύνεται στον Μελέτιο. Προέρχονται από το Αρχείο Η. Τσιτσέλη ο οποίος έχει χρησιμοποιήσει

31. Βλ. Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορεία εἰς τὰ Ἑπτάνησα ἀπὸ τῶν 15 ἄχρι τοῦ 19 αἰῶνος. *Παρνασσός* 6 (1964) σ. 322-340.

32. Βλ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ὁ.π., σ. 97.

33. Βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ, Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και τα τετράδια, *Ἑλληνικά* 45 (1995), σ. 112, σημ. 4 και σ. 113, σημ. 5.

στοιχεία από το περιεχόμενό τους στη βιογραφία του Μελετίου. Η πρώτη (αρ. 7396) της 28 Ιουλίου 1691, απευθύνεται από τη Βενετία στον αδελφό του Τζουάννε στην Κεφαλονιά και περιέχει κυρίως παραινέσεις. Η τρίτη (αρ. 7398) της 18ης Ιουλίου 1701 απευθύνεται από τον ίδιο τόπο προς «αιδεσιμότατον» επίσης στην Κεφαλονιά, τον ευχαριστεί για την συμπαράσταση στην οικογένεια του αποθανόντος αδελφού του Ιωάννη. (Υποθέτω ότι πρόκειται για τον ιερέα Κωνσταντίνο Τυπάλδο, θείο της χήρας του αδελφού του Ιωάννη, που θα τον θυμηθεί στη διαθήκη του και θα του αφήσει una veste di dossi fodrata di Cambeloto, in picciol testimonio della cura et assistenza paterna che ha sempre prestata in beneficio de figlioli del suo acenato signor Zuane mio fratello και έναν αγιορείτικο ασημόδετο σταυρό: in segno del nostro antico amore). Η επομένη (αρ. 7399) της 9ης Ιανουαρίου 1706, είναι μία σύντομη επιστολή απάντηση του καρδινάλιου Paulucci στον Μελέτιο για τις ευχές του για τις γιορτές: le passate illustrissime Feste. Η εκτενέστερη επιστολή είναι η δεύτερη στη σειρά (αρ. 7397) της οποίας όμως έχει εκπέσει το τελευταίο ή και περισσότερα φύλλα και δεν έχουμε έτσι και τη χρονολογία. Ωστόσο εσωτερικά στοιχεία μας βοηθούν να την χρονολογήσουμε μετά τις 28 Μαρτίου 1686, αφού περιγράφει την τελετή της χειροτονίας του, ακριβέστερα μάλιστα μετά τον Οκτώβριο του 1687, αφού αναφέρει ότι ένα χρόνο μετά τη χειροτονία έλαβε «τις πατριαρχικές γραφές»³⁴. Από το περιεχόμενο της επιστολής επισημαίνω τα ακόλουθα στοιχεία που φωτίζουν την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα του Μελετίου: Περιγράφει με πολλή υπερηφάνεια την τελετή της χειροτονίας του: *ή χειροτονεία (sic) ἔγινε μέ τόσσην εὐχαρίστησιν ἐδῶ τοῦ κόσμου, ὅπου ἔδοξάσθη ὁ Θεός, ἐτιμήθη τό γένος τῶν ρωμαίων καί ἔγινε διήγημα εἰς ὅλα τά μέρη τῆς Ἰταλίας, διατί ἐδῶ δέν ἐστάθη ποτέ τέτοια παῤῥησιαστική φοντισίον. Ἄμποτες Κύριος Θεός νά μᾶς δώση χάριν να τον δουλεύσωμεν καί νά κυβερνήσωμεν μέ σωτηρίαν τās ψυχάς τούτων τῶν λογικῶν προβάτων τοῦ Χριστοῦ*³⁵. *Δια τήν πατριαρχικήν ἔκδοσιν δέν λέγομεν ἄλλο παρά πῶς ἕνα χρόνον ἀκαρτερούσαμεν καί ὄχι μίαν ἀλλά καί δύο καί τρεῖς καί τέσσερες γραφαῖς ἐλάβομεν πατριαρχικαῖς μέ ἔκδοσιν, μέ εὐχαῖς, μέ εὐλογίαις, μέ προνόμια ἐξαιρετικά καί μέ ἄλλα γράμματα διαφόρων ὑποθέσεων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.* Παρακάτω, αναφερόμενος

34. Η επιστολή αυτή έχει πολλά τα κοινά με την επιστολή που αναφέρει ο Η. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, Α. σ, 757, σημ. 5, με χρονολογία: 2 Δεκεμβρίου 1686. Εκτός αν θεωρήσουμε ότι από παραδρομή αναγράφεται 1686 αντί του σωστού 1687.

35. Πβλ. τον τίτλο του έργου του εφημερίου του ναού του Αγίου Γεωργίου, Μεθοδίου Ανθρακίτη: Βοσκός λογικῶν προβάτων, Βενετία 1708. Ν. Γλυκῆς, Ε. LEGRAND, Β. Η. XVIIIe s. Α', σ. 58, αρ. 46.

στον μητροπολίτη Κεφαλληνίας Τιμόθεο, ο οποίος φαίνεται είχε διατυπώσει κάποια παράπονα για τον τύπο που χρησιμοποίησε σε επιστολή που του απηύθυνε ο Μελέτιος, παρατηρεί ότι αυτός πάντοτε, όταν πρόκειται να απευθυνθεί σε αρχιερείς ακολουθεί τις διατάξεις των συνόδων και συμβουλευεται και το βιβλίο των αντιγράφων των γραφών και αποκρίσεων των προκατόχων του: *Ἀγκαλά λογιᾶζω νά καταλαμβάνει καλά ὁ ἅγιος ἀρχιεπίσκοπος ὁ Κεφαλληνίας τὰ μεγαλεῖα τούτου τοῦ θρόνου καί τὰ προνόμια ὅπου ἔχει ἀπό τόν οἰκουμενικόν ἐκείνον θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ὁποίου ὑποτάσσονται αἱ ἐδικαῖς μας ἐκκλησίαις. Ἐπρεπε νά χαίρονται ὅλοι οἱ εἰδικοί καί ἡ πατρίδα καί νά καυχῶνται εἰς τήν ἀξίαν τούτην εἰς τήν ὁποίαν εὐρίσκεται ἓνας Κεφαλληνιαῖος. Μά φοβοῦμαι πῶς δέν τό γνωρίζουσι. ἄς δώσῃ ὁ Θεός καθενός κατά τήν καρδίαν του. Ἀπό τη συνέχεια της επιστολής προκύπτουν οι στενές σχέσεις του Μελετίου με την οικογένειά του, τα αδέλφια του που ζουν στην Κεφαλονιά και τα φροντίζει διεκπεραιώνοντας διάφορες υποθέσεις τους. Τους συμβουλεύει και τους ζητεί να φροντίζουν να μην τον εκθέτουν με διάφορες συναλλαγές τους. Κοντά του ζει η μητέρα του, αυτή την εποχή και ο αδελφός τους ιερέας Ιερεμίας³⁶. Τα αδέλφια του γράφουν στον Μελέτιο να τον κρατήσει κοντά του και να τον τοποθετήσει σε κάποια θέση. Εκείνος τους πληροφορεί ότι είναι δύσκολο, τόσο για «το ελάττωμα της βλέψεως» που έχει ο Ιερεμίας, όσο και γιατί οι εδώ ιερείς είναι «ἀξιοι και παλαιοί» και δεν είναι δυνατόν να τους αδικήσουν «οἱ ἄρχοντες που τους μπαλοτάρουνσι». Διαμαρτύρεται επίσης ότι η παραμονή του Ιερεμιά στη Βενετία εκτός από τα έξοδα με τα οποία τον επιβαρύνει: *να τρώῃ, να πίνῃ καί νά περβατεῖ στα καντούνια τῆς Βενετίας, μήτε τιμῇ τοῦ σπιτιοῦ του μήτε διάφορο*. Αξίζει να επισημάνουμε τις αναφορές του στην οικονομική του κατάσταση την οποία εκθέτει στον αδελφό του γιατί όπως φαίνεται έχουν την απαίτηση να τους βοηθεῖ οικονομικά ο Μελέτιος: *«Πρέπει νά στοχασθεῖτε καί ταῖς ἐξοδαῖς ὅπου ἔχω, ἐδῶ ἀγοράζομεν ὡς καί τό νερό, εἰς τὰ ξύλα μόνον διά νά μαγερεύουσι μοῦ πᾶνε τ' ὀλιγώτερον 40 ριάλια τό χρόνο. Λόγιασε πόσον θέλει γιά κρασί, σῆνι, ψῶνι καί τὰ ἐπίλοιπα. ἀφίνω ταῖς ἐνδυμασίαις ἐκείναις ὅπου εἶναι χρειαζόμεναις. ἐγώ διά καλή μου φορτοῦνα ἔχω διπλῆν φαμέλια ἅπ' ὅτι εἶχαν οἱ ἀπερασμένοι ἀρχιερεῖς. διατί ἔξω ἀπό τοῦς διακονοκαλόγερους³⁷ ἔχω καί γυναῖκες, μάλιστα τήν**

36. Βλ. Η. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α', σ. 755-756: ante 1688 μητροπολίτης Μεθώνης.

37. Βλ. Ε. ΚΟΥΚΚΟΥ, Η ανέκδοτος διαθήκη του αρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Μελετίου Τυπάλδου, *Πρακτικά του Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 1967, τ. 1, σ. 150, όπου αναφέρει τους δύο διάκους του: τον Anastasio mio diacono maggiore και τον diacono

μητέρα μας, ή οποία πρέπει νά ἐνδύεται καί νά φορεῖ καθώς εἶναι ή συνήθεια τῶν ἀρχοντισσῶν τούτου τοῦ τόπου. ἰν σόμμα κάνω κόντο καί ξοδιάζω χίλια δουκάτα τό χρόνο... καί μή λογιᾶσεις νά γίνονται τίποτες ἐξοδες σουπέρφλουαις· διατί δέν ἔχω τά μιालά σας³⁸». Παρακάτω θα ἐμπιστευτεῖ στον Τζαννή κάτι που ἄλλος δέν τα ηξεύρει και του ζητεῖ να τα κρατήσκει εἰς σιωπήν. Τα χρήματα που ἐξόδεψε στην ἐντυπωσιακή τελετή της χειροτονίας του και σε ἄλλες υποχρεώσεις που προκύπτουν ἀπό τη θέση του, καθὼς και για την ἐπίπλωση της ἀρχιερατικής κατοικίας του που εἶναι *φορνίδο ἀρχοντικά και ευγενικά* ἰδιαίτερα *η κάμαρα της αουδι-ἐντζας*, ὅπου ἐρχονται συχνά και τον ἐπισκέπτονται μεγάλοι αὐθέντες και ἀρχοντες, τα ἐκάλυψαν φίλοι του. Αναφέρει τους Καγιάνη και Περούλ³⁹, ἐκλεκτά μέλη της Κοινότητας. Η μεγάλη ἐκτίμηση ἄλλωστε της Κοινότητας για το πρόσωπό του προκύπτει και ἀπό το γεγονός ὅτι τον ἐξέλεξαν σχεδόν παμψηφεί ως μητροπολίτη⁴⁰.

Τα παραπάνω στοιχεῖα μας βοηθοῦν να ἐνισχύσουμε την εἰκόνα του ἀνθρώπου Μελετίου. Ἄλλωστε ἐλάχιστες εἶναι οἱ ως σήμερα γνωστές σχετικές πληροφορίες και ἐτσι ὅσα προκύπτουν ἀπό την ἐπιστολή ἀποκτοῦν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον χωρίς να ἀλλοιώνουν την εἰκόνα που εἴχαμε σχηματίσει ἀπό τους παλαιότερους βιογράφους του, δηλαδή του μορφωμένου κληρικού, ἀφού σπούδασε στο Φλαγγινιανό και στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, με ἰδιαίτερη φιλοσοφική και θεολογική κατάρτηση, και του ἐπιτυχημένου διδασκάλου. Δίδαξε στη Σχολή της Κοινότητας (1671-1673)

minore. Ἀπό τη θέση αὐτή πέρασε και ο Ηλίας Μηνιάτης (1681-1690). Ἴσως θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε τον diacono Αναστάσιο με τον Anastasio Condoidi Maestro e Predicator da Corfu mio diacomio που καταγράφει με το ἴδιο το χέρι του στο περιθώριο του καταλόγου αὐτῶν που ἔχουν προσχωρήσει στον καθολικισμό. Στον ἴδιο κατάλογο ἔχει προσθέσει και το ὄνομα του Μηνιάτη. Βλ. Ἀρχεῖο Ἑλληνικής Κοινότητας Βενετίας, Κατάλοιπα Βελούδου, φακ. β'. Βλ. και Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Ἡ Φλαγγίνιος, σ. 266, σημ. 3.

38. Γυναῖκες, ἐκτός ἀπό τη μητέρα του Κορνηλία, το γένος Περλιγγή ἔχει κοντά του ως οἰκιακή βοηθό, ὅπως προκύπτει ἀπό τη διαθήκη του, την *madona Andriana greca da Zafalonia*, για την τύχη της οποίας, πολὺ ηλικιωμένης και ἀνήμπορης τότε (1713), θα φροντίζει με τη διαθήκη του ὥστε να περάσει τις υπόλοιπες ἡμέρες της στο Νοσοκομεῖο Φλαγγίνη, ὁ.π., σ. 151 - 152.
39. Ο Μάριος Καγιάνης χρημάτισε τρεῖς φορές πρόεδρος της Κοινότητας: 1666, 1670, 1698 και ο Μιχαήλ Περούλης τέσσερις: 1683, 1699, 1697, 1796, το ἔτος της χειροτονίας του (1686) πρόεδρος ἦταν ο Νικόλαος Σάρος. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων, σ. 186.
40. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Συλλογή ἐγγράφων περί μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας, *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σ. 106-107. Δημοσιεύεται ἐκεῖ το πρακτικό της ἐκλογής του Μελετίου δια ψήφων 129, κατὰ 8 και δύο ἀποχών.

στην πατρίδα του την Κεφαλονιά (1673-1677) και τέλος στη Σχολή Φλαγγίνη από το 1678-1685 οπότε εξύψωσε πολύ το επίπεδο της σχολής και τη στάθμη της παρεχόμενης μόρφωσης⁴¹. Ο μόνος που μας έχει περιγράψει τον Μελέτιο στο χώρο του, την μητροπολιτική κατοικία του είναι ο Montfaucon που τον επισκέφθηκε στις 8 Αυγούστου 1698. Την πληροφορία παραθέτει ο E. Legrand⁴², στη βιογραφία του Μελετίου. *Pomeridianam operam, écrit le savant Bénédictin, visendis codicibus archiepiscopi Philadelphiae Graecorum antistitis navamus. Est ille Meletius Tipaldus, graece et latine doctus, disciplinae ecclesiasticae scientissimus. Is nobis comiter et urbane exceptis copiam fecit excribendi si qua luberet* et apres avoir mentionné une dizaine des manuscrits du prélat grec⁴³: *Archiepiscopus veste talari atra indutus erat assumpto serico purpureo munita. Supellex moderata. Huic andsunt semper diaconi tres ad episcopalem et domesticum usum*. Montfaucon raconte ensuite que, sur l' invitation de Mgr Typaldos, il assista aux vepres à l' eglise Saint-Georges le lendemain même de sa visite, c' est à dire le 9 aout 1698”.

Δεν μας είναι γνωστό πότε ακριβώς ο Μελέτιος συνέλαβε την ιδέα την οποία προσπάθησε να πραγματοποιήσει με τις ενέργειές του που επακολούθησαν: την ένωση δηλαδή της ορθόδοξης εκκλησίας της Βενετίας και των βενετοκρατούμενων περιοχών που είχε στη δικαιοδοσία του με την καθολική εκκλησία και την ανάδειξή του σε καρδινάλιο. Ο Ι. Βελουδής τοποθετεί την έναρξη των σχετικών ενεργειών του Μελετίου δηλαδή: τις συνεννοήσεις με τους καθολικούς κύκλους της Ρώμης, την ομολογία πίστεως που υπέβαλε στον παπικό λεγάτο, τον σφετερισμό του αγιασμού των υδάτων από τους εφημερίους της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και της εκλογής των εφημερίων από την Κοινότητα, γύρω στο 1698-99. Όπως προκύπτει όμως από τον ανέκδοτο χειρόγραφο κατάλογο των Ελλήνων ορθοδόξων που προσχωρούν στον καθολικισμό και την ημερομηνία της confessione (1693-5), προκύπτει ότι είχε αρχίσει αρκετά ενωρίτερα, στις

41. Πβλ. το έντυπο με το θέματα των δημόσιων εξετάσεων του 1681: *Theses philosophicae* που σώζεται στο Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας της Βενετίας και το χφ της Μονής Δοχειαρίου αρ. 272 που παραδίδει δικά του Σχόλια στα οκτώ βιβλία Περί φυσικής Ακροάσεως του Αριστοτέλους με χρονολογία 1680 εποχή που ο Μελέτιος διδάσκει στη σχολή Φλαγγίνη, υποδηλώνουν την υψηλή ποιότητα της διδασκαλίας του. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Η Φλαγγίνιος*, σ. 98.

42. B. H. XVIIe s., 5, σσ. 432 - 433.

43. Σχετικά με τη βιβλιοθήκη και τη συλλογή χειρογράφων, υποθέτω ότι πρόκειται για τα χειρόγραφα και τα βιβλία της βιβλιοθήκης του προκατόχου του Γεράσιμου Βλάχου, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, την κληροδότησε με τη διαθήκη του στην Κοινότητα. Βλ. Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Γεράσιμος Βλάχος ό Κρής* (1605/7 - 1685), Βενετία 1973, σ. 26 - 27.

αρχές του 1693⁴⁴. Στο περιθώριο του ίδιου καταλόγου έχουν προστεθεί 13 ονόματα από το χέρι του ίδιου του Τυπάλδου, ανάμεσα σ' αυτά, όπως αναφέραμε, και το όνομα του Ηλία Μηνιάτη *maestro e predicatore mio diacomio*. Ο Ι. Βελούδης αναφέρει επίσης ότι οι ενέργειες του Μελετίου εθορύβησαν την Κοινότητα, η οποία κατέφυγε με αναφορά της της 18ης Αυγούστου 1699 στο Collegio. Ο Μελέτιος «εκδίκησιν σοφισάμενος... εξεγείρας εκ του σκότους της λήθης τα θεσπίσματα του 1534 και 1542⁴⁵ δια του προνοητού Αλοϊσίου Μοροζίνη⁴⁶, *εξηνάγκαζε εἰς ξένου δόγματος ὁμολογίαν τοὺς ἐν τῷ ναῷ συλλειτουργοῦντας ἱερεῖς*. Η Αδελφότητα αντέδρασε πάντα λίθον δικαστικῶς κινουῖσα εἰς μάτην πρὸς παῦσιν τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν⁴⁷. Ο Βελούδης επίσης αναφέρει την πληροφορία ότι *ἐναπέθετο (ο Μελέτιος) διὰ τοῦ ἐν Βενετίᾳ φράτορος τοῦ Σάν Φιλίππου Νέρη, Ἰωάννου Βαπτιστοῦ Μπεδέττη εἰς χεῖρας τοῦ παπικοῦ λεγάτου, ἔγγραφον τῆς Ρωμάνας πίστεως ὁμολογίαν*.

Η μελέτη του G. Fedalto με τον τίτλο *Appunti inediti sulla Comunità dei Greci Veneziani nella corrispondenza dell' oratoriano padre Giambattista Bedetti (1623-1697)*⁴⁸, είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική. Αποκαλύπτει τις στενές σχέσεις του Μελετίου με τον γνωστό καθολικό ιερωμένο Giambattista Bedetti, ο οποίος με τρεις ακόμη ιερωμένους ίδρυσαν το 1657 την αδελφό-

44. Βλ. παραπάνω σημ. 14. Βλ. επίσης ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ, 'Αναφορά 'Ελλήνων τῆς Βενετίας στὸν Οἰκουμενικὸ πατριάρχη Καλλίνικο Β' γιὰ τὸν Μελέτιο Τυπάλδο. *Θησαυρίσματα* 15 (1978) 97 - 105.

45. Βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, 'Ελλήνων 'Ορθοδόξων ἀποικία, σ. 84. Αναφέρεται στο Θέσπισμα του Συμβουλίου των Δέκα της 29 Μαΐου 1534 που υπεκίνησε ο λατινόφωνος Αρσένιος Αποστόλης και επέβαλε την εκλογή καθολικών ιερέων λειτουργών της εκκλησίας των Ελλήνων. Το Θέσπισμα αυτό, που αναιρέθηκε αργότερα, επανήλθε σε ισχύ με τις ενέργειες των εφημερίων Νικολάου Τριζέντου και Αναστασίου Πορφυρίου από την Κορώνη. Το 1541 ο Πατριάρχης Ιερεμίας Α' με γράμμα του ετιμώρησε τον Τριζέντο και τους *σύν αὐτῷ ἱεουργοῦντας* με καθαίρεση και αφορισμό. Εκείνος τότε προκάλεσε Βούλλα του πάπα Παύλου Γ' Βλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Βούλλαι παπῶν περὶ τῶν 'Ελλήνων ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας. *Θησαυρίσματα* 7 (1970) σσ. 240-245, αναιρεί τα προνόμια προς τους 'Ελληνες γιατί κατηγοροῦν τους λατίνους ως αιρετικούς και δεν δέχονται τις αποφάσεις της Συνόδου της Φλωρεντίας. Επιβάλλει στους 'Ελληνες εφημερίους ὁμολογία πίστεως ἐνώπιον του παπικοῦ νούντσιου στου οποίου τη δικαιοδοσία θα υπάγεται η ελληνική εκκλησία και η οποία οφείλει να παραμένει πιστή στα καθολικά δόγματα. Σε εφαρμογή αυτής της Βούλλας το Συμβούλιο των Δέκα εξέδωσε το ψήφισμα της 26 Μαΐου 1542 σύμφωνα με το οποίο οι 'Ελληνες εφημέριοι ἦταν υποχρεωμένοι να ὁμολογοῦν πίστη στους ὅρους της Συνόδου της Φλωρεντίας.

46. Προφανώς πρόκειται για *Proveditore di Commun*, αρχή που είχε τον έλεγχο της ελληνικής Κοινότητας.

47. ὁ.π., σ. 84-85.

48. Μνημόσυνο Σοφίας 'Αντωνιάδη, Βενετία 1974, σσ. 329 - 335.

τητα dell' Oratorio ή του San Filippo Neri στη Βενετία⁴⁹. Ο Bedetti ήταν γνωστός για το ήθος και την αρετή του, που τον επέβαλαν τόσο στους θρησκευτικούς κύκλους της Βενετίας όσο και γενικότερα στην κοινωνία της. Από την αλληλογραφία του προκύπτουν οι στενές σχέσεις του με τον Μελέτιο Φιλαδελφείας του οποίου, όπως αναφέρεται στην ιστορία της Αδελφότητας, υπήρξε για πολλά χρόνια ο πνευματικός σύμβουλος⁵⁰. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Fedalto, οι επίσημες ιστορικές πηγές είναι πολύ λακωνικές για τα τελευταία πέντε χρόνια της ζωής του Bedetti (1694-1697) και σχετικά με τους λόγους που επέβαλαν την φυλάκισή του και την απομάκρυνσή του από τη Βενετία. Ο Fedalto θεωρεί ότι *il problema dell' unione tra Greci e Latini è dunque la chiave interpretativa dell' opera del Bedetti e delle difficoltà da lui incontrate a Venezia*. Την άποψή του αυτή στηρίζει σε στοιχεία από την αλληλογραφία και τη χειρόγραφη βιογραφία του Bedetti, που αποκαλύπτουν το σχέδιό του της ένωσης των Ελλήνων της Βενετίας με την καθολική εκκλησία *sulla linea della scola filippina*. Αναφέρεται εκεί ότι περισσότεροι από 40 στράφηκαν προς τον καθολικισμό και επισημαίνονται οι προσπάθειές ώστε να είναι καθολικοί οι εφημέριοι της ελληνικής εκκλησίας των Ελλήνων, που πρώτα ήταν σχισματικοί. *Tutta la sua premura era di vedere tutta la nazione greca santificata*⁵¹. Ο Bedetti επανέρχεται συχνά στην αλληλογραφία του στον Τυπάλδο, τον αναφέρει ως παράδειγμα αρετής, και εκφράζει συχνά την εκτίμησή του και την πνευματική φιλία του και θεωρεί ότι *prattica la vera scuola di S. Filippo*. Στην επιστολή που ο Μελέτιος απευθύνει προς τον Bedetti (της 23 Φεβρουαρίου 1697) αναφερόμενος στο 'Άγιο Πνεύμα επισημαίνει: *che procedit ab utroque* (εκ του Πατρός και του Υιού) και τον παρακαλεί να ζητήσει τη χάρη του Αυτρωτή και της Παναγίας με τη μεσιτεία *del nostro glorioso protettore e padre S. Filippo*. Ο Bedetti στην αλληλογραφία του επισημαίνει συχνά ότι παρακολουθεί και ελπίζει να

49. Το μοναχικό τάγμα των Ορατοριανών ιδρύθηκε στην Ιταλία από τον San Filippo de Neri το 1564 στη Ρώμη. Σκοπός των μελών του ήταν ο καθαγιασμός των ψυχών με τη διδασκαλία και το κύρυγμα. Αργότερα, το 1611 ιδρύθηκε και στο Παρίσι από τον Pierre de Bérulle.

50. Η Informazione αρ. I, φ. 9ν, (βλ. παρακάτω) αναφέρεται σε δύο παλαιότερες προσπάθειες επέμβασης σε θέματα της ορθόδοξης εκκλησίας, όπως ο padre Macedo στην περίπτωση της υποψηφιότητας του Αλοΐσιο Γραδενίγου και ο Padre Gio. Battista dalla Fava οι οποίοι τιμωρήθηκαν. Νομίζω ότι υπαινίσσεται τον Gio. Battista Bedetti, (έδρα των Oratoriani της Βενετίας ήταν η εκκλησία της S. Maria della Consolazione, al ponte della Fava και το Αρχείο τους: Archivio Filippino della Fava) για τον οποίο μάλιστα αναφέρει: *e di quest' ultimo, pure questo Monsignor (ο Τυπάλδος) era il fautore*.

51. ό.π., σ. 331.

ανοίξει ο Μελέτιος το δρόμο προς την ένωση. Ο Fedalto συμπεραίνει ότι οι πολιτικές συνθήκες της εποχής και η σταθερή πολιτική της Δημοκρατίας να κρατεί την αποκλειστικότητα στα θρησκευτικά θέματα δεν ευνόησαν την “ridutione” στον καθολικισμό στη συγκεκριμένη στιγμή. Ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι *alcuni dimestici ed estranei, quali con un zelo da essi stimato giusto disapprovano la sua condotta*⁵², είναι οι Έλληνες της Κοινότητας που διαμαρτυρήθηκαν για τις ενέργειες του Bedetti για την ένωση. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι στην εποχή αυτή ανάγεται και ο ανέκδοτος χειρόγραφος κατάλογος που αναφέραμε, όπου καταγράφονται τα ονόματα των Ελλήνων που προσχώρησαν στον καθολικισμό από τον Ιανουάριο του 1693 ως τον Αύγουστο του 1695. Καταγράφονται εκεί 44 ονόματα. Το πιθανότερο είναι να είναι αυτοί οι Έλληνες: *più di 40*, οι οποίοι μαζί με τον αρχιεπίσκοπο Φιλαδελφείας Μελέτιο Τυπάλδο προσεχώρησαν στον καθολικισμό, αποτέλεσμα των προσπαθειών του Bedetti: *il frutto dello zelo e travagli e orazioni del Padre Gio. Battista*, όπως αναφέρεται στη βιογραφία του⁵³.

Στο Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας της Βενετίας⁵⁴ στη Busta: Arcivescovi di Filadelfia con processi, περιέχονται τα ακόλουθα έγγραφα. Φάκελος Νο. 357

1. *Informazione della Nazione Greca sulla condotta tenuta da Monsignor Melettio Tipaldo Arcivescovo di Filadelfia*. Αρχ. Informazione della Nazione greca. L'ambizione e l'interesse anici(?) mezzi degl'huomini torbidi sono stati, e sono quelli che hanno perturbato sempre la publica quiete, li quali vitii non possono operare se non sono apeliati all'occhio degl'altri huomini con il manto di qualche virtuoso et honesto et utile... Τέλ.: La Religione é ne' Popoli il maggiore sprone. Onde contro gl'opposti il tutto si persuade ne privati; ma nella sapienza di V(ostr)a S(ereni)tà haverà [...]rco il giusto e messa in sicura quiete questa sua Divota et utile Natione.

1α. *Aggiunta alla prima Informazione*. Αρχ. Sino che la Corte di Roma fu osservante, e si randava soggetta a Canonì, la Chiesa Orientale fù sempre unita con l'occidentale; Τέλ. Supplica la Nazione, che non siano

52. ό.π., σ. 332.

53. ό.π., σ. 331.

54. Μελέτησα αυτό το αρχειακό υλικό από τις μικροταινίες του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης. Θα ήθελα και από αυτή τη θέση να ευχαριστήσω τους καλούς μου φίλους παλαιογράφους που εργάζονται εκεί, ξεχωριστά τον Α. Τσελίκια και τη Μαρία Πολίτη και να επισημάνω τη σημασία αυτού του πολύτιμου Αρχείου για την ιστορική έρευνα.

introdotte novità, ma che sia essequito quel tanto, che su ora e stato sempre praticato.

2. *Informazione di tutta la materia.* Αρχ. Sin dall anno 1400 in circa fù della Republica Serenissima condotte al Publico Servitio Militie Oltramarine; Τέλ. e non sudditi, ma tutti pieni d' ossequio verso questa Serenissima Republica. Gratie.

2α. Copia της προηγούμενης.

3. *Informazione della Nazione Greca.* Αρχ. La Nazione Greca esistente in questa Serenissima Dominante l' anno 1511 li 4 Ottobre supplico la Maestà del Principe per l' erretione di una Chiesa... Τέλ. Siccome perciò la Nazione Greca a piedi di V(ostre) V(ostre) E(ccellenze) E(ccellenze). supplicandola, che non sia permessa novità alcuna ma osservato il praticato ad in tutti gli incontri non mancherano li fedelissimi Greci, sovra falicamente, particolarmente al presente tanto a estende li serenissimo Dominio ad impiegare come hanno sempre fato se stassi, e le proprie sostanze in Publico servizio. Gratie.

3α. Copia της προηγούμενης.

Φάκελος No 358

1. *Lettera scritta nell' anno 1690 da Mosignor Melettio Tipldo a giustificazione delle sue opinioni.* Αρχ. Se voi mi havete ricercata semplicemente la notitia di cui siete curioso, lo senza prendermi altra fatica, vi avrei mandata la copia della parte presase nell Ecc(ellentissi)mo Conc(ili)o di Xci... Τέλ. chiudo la lettera in cui mi manche rinchiudo il Decreto dell' Eccellentissimo Consilio di Xci e la mia beneditione. Lettera scritta de 1690.

Φάκελος No. 359

1. *Risposta alla Lettera suddetta.* Αρχ. La giustitia e la verità.

1α. Copia της προηγούμενης.

Φάκελος No. 360

Dottrine

Altra Risposta dell' anno 1699 alla lettera scritta nel 1690 dal Monsignor Meletio Tipldo. Αρχ. (Διαγράφεται η πρώτη παράγραφος) parti presa nell E[...] Cons(igli)o di Xci del Decreto[...] in virtù della quale ogni sacerdote destinato al servizio di Dio qui in Venezia. Τελ.: patrimonio proprio nella nazione greca. Risposta del 1699.

Φάκελος No 361

Se Monsignor Melettio Tipaldo sia tenuto comemorare nelli Divini Uffizj il Patriarca di Constantinopoli. Αρχ. Certa cosa è, che il rito della Chiesa Orientale oblige ogni Vescovo et Archivescovo a commemorare il suo superiore o sia Patriarcha. Τελ.: Chiudo il questo discorso con racordare à Monsignor Thebaldi che non ha alcuna facoltà di alterare in minima parte il suo rito senza [...]chia di peccato mortale.

Φάκελος No 362

(Τίτλος) *Informazione presentata da detto Monsignor Tipaldo contro li Greci ed Apologia dell' Eccellente Don Abate Fardella Lettore in Padova.*

1. *Informazione.* Αρχ. Da quanto nel Concilio Generale celebrato in Fiorenza, s' unirono fra di loro le Chiese Latina e Greca sino alla presa di Constantinopoli. Τελ. e mantenerla nell' ordine in cui fu da principio fondata e beneficata dalla pietà pubblica, a gloria di Iddio, e di S. Serenità et a comendazione e salute perpetua di V(ostra) V(ostra) E(ccellenza) E(ccellenca). Melettio Arcivescovo di Filadelfia.

2. *Apologia all' Informazione presentata da Monsignor Melettio Tipaldo Arcivescovo di Filadelfia, contro Greci dell' Eccelente Dr Abate Fardella Lettore in Padova.* Αρχ. E costume solenne di ogni ingiusto pretedente, abbandonare la verità, e la base fondamnetale di ogni leggitima e ragionevole pretesa. Τελ. da chi vorrebbe sacrificare alle sue vanne ed anticiose idee il bene, il decoro e la quiete della medesima. Fine.

Από την εξέταση των εγγράφων και τη μελέτη του περιεχομένου τους έχω να παρατηρήσω τα ακόλουθα: Είναι γνωστό ότι τα έγγραφα του Παλαιού Αρχείου της Ελληνικής Κοινότητας της Βενετίας κατέταξε ο Κωνσταντίνος Καβάκος το 1822, έγραψε τους τίτλους και τα ετοποθέτησε σε 52 θήκες (Buste) και 816 φακέλους (processi)⁵⁵.

Οι *Informazioni della Nazione Greca* (No 357) δεν είναι χρονολογημένες. Απευθύνονται στις Βενετικές Αρχές και αποτελούν διαμαρτυρία για τη συμπεριφορά του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελετίου που του την υπαγορεύουν η φιλοδοξία και το συμφέρον και παρακαλούν να μην επιτρέψουν οι Αρχές κανένα νεωτερισμό, αλλά να ισχύουν όσα ως τώρα ίσχυαν. Είναι οι ακόλουθες τρεις: α) Η *Informazione* αρ. 1 (φφ. 1-16ν). β) Η

55. Βλ. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, 'Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (111547 - 11806), Βενετία 1968, σ. ιζ'.

Informazione di tutta la materia, και γ) η *Informazione* αρ. 3 (φφ. 1-8).

Από εσωτερικά στοιχεία έχω καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η *Informazione* αρ. 1 (No 357/1) δεν βρίσκεται στη σωστή της θέσης. Το κυριότερο στοιχείο είναι ότι, αναφερόμενος ο συντάκτης της σε μία από τις ενέργειες του Μελετίου, γράφει: *il presente anno 1707* (φ. 6). Επομένως το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για την τελευταία αναφορά των Ελλήνων της Αδελφότητας προς το Collegio την οποία ο Βελούδης αναφέρει ότι υπέβαλαν την 7 Ιουνίου 1707. Σ' αυτήν αναφέρεται και η *Aggiunta* που ακολουθεί.

Για την *Informazione* αρ. 2 (No 357/2), τον *terminum post quem* αποτελεί η αναφορά της *terminazione* της 12 Φεβρουαρίου 1706. Στην ίδια *terminazione* αναφέρεται και η *Informazione* αρ. 3 (No 357/3). που είναι η συντομότερη από τις τρεις.

Η *Lettera* του Μελετίου (No 358) δεν είναι γραμμένη το 1690, όπως αναφέρεται τόσο στον τίτλο όσο και στο τέλος: *Lettera scritta nel 1690*, αφού μέσα στο κείμενο αναφέρονται πολύ μεταγενέστερα γεγονότα, του 1698/1699. Πρόκειται μάλλον για λάθος από παραδρομή του αντιγραφέα, αφού πρόκειται για *Coria* και το ίδιο λάθος επανέλαβαν αργότερα και στον τίτλο. Άλλωστε η *Risposta* του έτους 1699 που ακολουθεί και αναφέρεται στην *Lettera*, του περιεχομένου της οποίας αποτελούν την ανασκευή, καθώς και το επόμενο κείμενο που αναφέρεται στην υποχρέωση του Μελετίου να μηνμονεύει τον πατριάρχη, δεν είναι δυνατόν να έγιναν με καθυστέρηση σχεδόν μιας δεκαετίας.

Η *Informazione presentata da Monsignor Melettio Tipaldo* (362/1) πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 1706, γιατί αναφέρεται στο γνωστό γεγονός της καταδίκης σε φυλάκιση του ιερομονάχου Γρηγορίου Σωτήρη που συνέβη το 1706. Άλλωστε και το ότι αναφέρεται σ' αυτή η *Informazione* αρ. 1, που την έχουμε με βεβαιότητα χρονολογήσει το 1707, ενισχύει αυτή την άποψη.

Για τη χρονολόγηση της *Apologia* που αποτελεί ανασκευή του περιεχομένου της τελευταίας *Informazione*, έχουμε εκτός από τον *terminum post quem* δηλαδή το 1706 (χρονολογία της *Informazione* του Τυπάλδου, No 362/2), και τον *terminum ante quem*, το καλοκαίρι του 1709, όταν ο συντάκτης της καθηγητής του Πανεπιστημίου της Padova Abbate Fardella απεχώρησε από αυτή τη θέση.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία πρέπει να ανακατατάξουμε τα έγγραφα με την ακόλουθη σειρά:

1. *Lettera* του 1699 (και όχι 1690)

2. Risposta di 1699

2α. Dottrine. Altra Risposta dell' anno 1699

2β. Se Monsignor Melettio Tiplaldo sia tenuto commemorare nelli Divini Uffici il Patrarcha di Constantinopoli.

3. Informazione di tutta la materia (post Febbrario 1706)

4. Informazione (post Febbrario 1706)

5. Informazione sulla condotta tenuta da Monsignor Tiplaldo Arcivescovo di Filadelfia. (1707)

6. Informazione presentana da Monsignor Tiplaldo Arcivescovo di Filadelfia contro li Greci. (post 1706, 1707).

7. Apologia all Informazione presentata da Monsignor Melettio Tiplaldo Arcivescovo di Filadelfia, contro Greci dell' Eccellente Dr Abate Fardella Lettore in Padova.

OI INFORMAZIONI DELLA NAZION GRECA

Σχετικά με το περιεχόμενο των *Informazioni* που περιέχονται στην πρώτη Busta αρ. 357 έχω να παρατηρήσω τα ακόλουθα:

Η INFORMAZIONE αρ. 1.

Η *Informazione* αρ. 1 (ακολουθώ την αρίθμηση του Καταλόγου του Καβάκου), απευθύνεται από την Nazion Greca προς τον Δόγη και ζητεί τη βοήθεια και την προστασία του στη δύσκολη θέση που βρίσκεται και όπου την έχει οδηγήσει η φιλοδοξία και το torbido genio του Μελετίου. Αφού απέτυχε να γίνει πατριαρχικός έξαρχος στα Βενετοκρατούμενα μέρη της Ανατολής έστρεψε τις φιλοδοξίες του προς την Αυλή της Ρώμης. Καλλιέργησε τις ελπίδες ότι θα προχωρήσει την ένωση τόσο της ελληνικής εκκλησίας της Βενετίας των βενετοκρατουμένων περιοχών όσο και των Ελλήνων των τουρκοκρατουμένων περιοχών με την καθολική εκκλησία. Όλες αυτές τις κινήσεις τις έκανε με σκοπό *un capello Cardinalitio*. Απόδειξη της απόφασής του αυτής είναι η ομολογία καθολικής πίστης που έκαμε (είναι κενό το έτος) και την υπέβαλε *nell' ufficio dell Inquisitione*⁵⁶. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: (φ. 3v-4) *Augusto Principe, non è questa*

56. Σύμφωνα με τον Ι. ΒΕΛΟΥΔΗ, 'Ελλήνων' Ορθοδόξων άποικία, σ. 84: *εναπέθετο, διά του έν Βενετία φράτορος του Σάν Φιλίππου Νέρι Ιωάννου Βαπτιστού Μπενδέττη, εις χείρας του παπικού Λεγάτου, έγγραφον της 'Ρωμάνας πίστεως*. Το γεγονός επομένως πρέπει να συνέβη πριν από τον Απρίλιο του 1694 οπότε φυλακίστηκε ο Bendetti και εξορίστηκε από τη Βενετία.

una diabolica frode, esser Vescovo Greco Costantinopolitano e per esser tale gode il stipendio annuale di Greci Constantinopolitani di Rito Greco e Dogma da lui così giurato, come si vede nella sua professione e consacratione fatta l' anno 1684... se dunque doppio giura il contrario. Ακόμη τολμάει να αποκαλεί το ελληνικό δόγμα *eretico*, όπως δεν το έχει αποκαλέσει καμία σύνοδος. Εξέπληξε η μοχθηρία του να παραπέμψει στην Ιερά Εξέταση ένα φτωχό εντιμότατο Έλληνα επειδή ήταν ακραιφνώς ορθόδοξος και όχι λατίνος, για να γίνει παράδειγμα, και δικάστηκε χωρίς παράπτωμα και χωρίς υπεράσπιση σε φυλάκιση 18 μηνών. Αναφέρεται επίσης ότι απέτυχε να εκλεγεί καρδινάλιος στις περασμένες εκλογές και ελπίζει να το επιτύχει στις επόμενες. Προετοιμάζει την απομάκρυνση των *Greci di dogma* από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου και την αποστέρηση τους από τις πνευματικές λειτουργίες. Επισημαίνονται οι συνέπειες από τις ενέργειες του Τυπάλδου αποτέλεσμα των οποίων είναι να δικάζονται από την Ιερά Εξέταση οι Έλληνες και να καταδικάζονται σε φυλάκιση και μαστιγώσεις. Ακόμη με τις πανουργίες του επέτυχε τα ακόλουθα: με δική του εισήγηση η Αρχή των *Proveditori di Commun*, η οποία έχει συσταθεί για να επιβλέπει ad ogni Scola e Congregazione invigilare al loro Economico et alle Cariche, (φ. 6) χωρίς καμία δικαιοδοσία σε θέματα πνευματικά, *il presente anno 1707*, αρνήθηκε να δώσει την άδεια για να προχωρήσει η Κοινότητα στην εκλογή των νέων εφημερίων, αν αυτή δεν γινόταν σύμφωνα με *terminazione* που εξέδωκαν και η οποία επανέφερε σε ισχύ τα θεσπίσματα του 1534 και 1542 (που δεν ίσχυαν τότε αφού είχαν ανακληθεί με τη Βούλλα της 22 Ιουλίου 1549 του πάπα Παύλου Γ΄) και σύμφωνα με τα οποία οι εφημέριοι έπρεπε να είναι ουνίτες και να εξετάζονται από τον Λεγάτο ή τον Καθολικό Πατριάρχη της Βενετίας⁵⁷. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση ότι όλες αυτές οι πανουργίες του Μελετίου βασίστηκαν στο ότι *la Nazione Greca, che é giornaliera in Venezia*, δεν είναι δυνατόν να έχει πλήρη γνώση των γεγονότων του παρελθόντος, όπως ότι μεταγενέστερα Θεσπίσματα του 1569, 17 Zugno, και του 1582, 20 Αυγούστου, καθορίζουν την ελευθερία δόγματος για τους Έλληνες. Στο περιθώριο μεταξύ των γραμμών έχει μεταγενέστερα προστεθεί: (φ.7) *havendo usurpato tutte le scritture della Scuola stessa*, ο Μελέτιος δηλαδή, με σκοπό να μην

57. Βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Ελλήνων Ορθοδόξων*, σ. 84, όπου αναφέρει ότι ο Μελέτιος μετά την αναφορά της Κοινότητας των Ελλήνων την 18 Αυγούστου 1699 προς το Collegio για τις παρανομίες και τις καταχρήσεις του, *ἐκδίκησιν σοφισάμενος τότε ὁ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐλευθερίας προδότης χωρεῖ πρὸς τὰ προσωτέρω. Καί δὴ ἐξεγείρας διὰ τοῦ Προνοητοῦ Ἀλουσίου τοῦ Μωροζίνη τὰ περὶ ὧν εἶπομεν ἀνωτέρω θεσπίσματα τοῦ 1534 καὶ 1542.* Ο Προνοητής Μορεζίνης ήταν ασφαλώς εκ των Proveditori di Commun.

πληροφορούνται σχετικά οι Έλληνες. Αναφέρονται επίσης σε γεγονός του παρελθόντος, του 1677, όταν επεχείρησε να θέσει υποψηφιότητα για τη θέση του μητροπολίτη Φιλαδελφείας ο γνωστός λόγιος Αλοΐσιος Γραδενίγος, και με την υποστήριξη των παπικών κύκλων να επαναφέρουν σε ισχύ τα παραπάνω Decreti, πράγμα που δεν πέτυχε χάρη στις αντιρρήσεις συνετών συγκλητικών. Επισημαίνονται και πολιτικές επιπτώσεις, διότι ο Μελέτιος με τις προσπάθειές του να αφαιρέσει από τους Έλληνες ορθόδοξους την εκκλησία απομακρύνει τους Έλληνες από τη Βενετία όπου δεν θα έχουν εκκλησία δική τους και θα είναι περισσότερο ελεύθεροι στα τουρκοκρατούμενα μέρη. Τις ίδιες συνέπειες θα επιφέρει και η καταδίκη του Έλληνα ιερέα. Θα αποξενώσει τους Έλληνες της Ανατολής που επί τέσσερις αιώνες η Βενετία αποτελούσε το καταφύγιό τους. Αξίζει να σημειώσω ότι σ' αυτό το σημείο τονίζεται ότι ο Τυπάλδος δεν ενδιαφέρεται για τις παραπάνω συνέπειες: (φ. 8) *perche a questo Monsignor nulla li é a cuore l' interesse di V(ostra) S(erenità)à vivendo stipendiato dalla Corte Romana con ducati 300 annui dell' anno 1690 come e notorio*. Παρακάτω αναφέρουν τις *accorte et lusinghiere Scritture circolari* με τις οποίες ο Μελέτιος διασπείρει *le ragioni et insinua il pessimo fine a cui sono indirizate*. (Πρόκειται για τη *Lettera* και την *Informazione*, οι οποίες όπως αναφέραμε περιέχονται στο ίδιο Αρχείο και με τις οποίες θα ασχοληθώ παρακάτω ιδιαίτερα). Σχετικά με την *Informazione* που είναι ανώνυμη αναφέρουν ότι δεν υπάρχει αμφιβολία για το ότι συντάκτης της είναι ο Μελέτιος ο οποίος υπογράφει τη *Lettera*. (φ. 9): *Sono gemelle, ne si diversificano, che nelle brevità e diffusione*. Αλλά δεν πρόκειται να επιτύχει το σκοπό του γιατί η σοφία αυτής της *Augusta Patria* θα αντιληφθεί τις πανούργιες προθέσεις του, όπως έγινε κάθε φορά που τιμωρήθηκαν όσοι αναμίχθηκαν σε παρόμοιες προσπάθειες. Επανέρχονται (φ. 9v) στην περίπτωση του Αλοΐσιου Γραδενίγου, όπου τιμωρήθηκε ο *Padre Macedo* και του *Padre Giovanni Battista dalla Fava* (προφανώς πρόκειται για τον Giambattista Bedetti) του οποίου συνεργός ήταν ο Μελέτιος. Και επισημαίνουν: Αν η σοφία *di Vostra Serenità* παρατηρήσει το περιεχόμενό της και τη σύγχυση της ιστορίας που υποστηρίζει, θα αντιληφθεί την υποκρισία των προθέσεών του και το ψεύδος του περιεχομένου, θα αποκαλύψει *il torbido suo animo*, που έχει πρόθεση να δημιουργήσει δυσარέσκειες για την Εξοχότητά σας στην Ανατολή και να μειώσει έτσι το εμπόριο της Βενετίας. Ο Μελέτιος προσπαθεί να παρουσιάσει όλους τους Έλληνες οπαδούς της ένωσης με την καθολική εκκλησία μετά τη σύνοδο της Φλωρεντίας και υποστηρίζει ότι μονάχα ένας μικρός αριθμός, αυτοί που βρίσκονται τώρα στη Βενετία, ανθίστανται σ' αυτή την ένωση: *immersi in horide Eresie, fondamenti di tutta la sua insinuatione per tirarne le conseguenze*, οι οποίες είναι οι

ακόλουθες: 1) Να υπόκεινται αυτοί οι Έλληνες στην Ιερά εξέταση, 2) Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου ιδρύθηκε για τους Έλληνες ουνίτες, 3) Να αποκλείονται από τα μυστήρια οι *Greci di Rito Costantinopolitano* και η εκκλησία να είναι για τους Έλληνες καθολικούς (φ. 10).

Παρακάτω, με αποδείξεις ιστορικές θεμελιώνουν τη θέση ότι μετά την πτώση *del Imperio Orientale de Greci*, όσοι έγιναν υπήκοοι της Βενετίας είχαν πάντοτε τη θρησκευτική ελευθερία τους και ασκούσαν *loro Religione e Dogmi con loro opinioni antiche*. Και στα μέρη ακόμη που υπήρχαν και καθολικοί επίσκοποι δεν υπήρχε καμία αταξία. Για να ενισχύσουν την θέση ότι η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου έγινε για τους Έλληνες ορθόδοξους, αναφέρονται σε ένα Θέσπισμα της 11 Μαΐου του 1641 (φ. 13v) που έχει σχέση στους Έλληνες της Δαλματίας και ιδιαίτερα της πόλης του Sebenico. Το Θέσπισμα αναφέρει ότι οι ορθόδοξοι Έλληνες που ζουν εκεί είναι ελεύθεροι να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα σύμφωνα με το *Dogma Costantinopolitano*. Επίσης και τα *Decreti* της 17 Ιουνίου 1569 και 20 Αυγούστου 1578, καθώς και άλλα που τα αγνοεί η *Nazione, che nelle memorie di Vostra Serenità pur troppo si conservano che certamente considera questa Chiesa Greca di Venezia unita a quelli del Levante*. Παρακάτω αναφέρονται στο *Decreto* της 14 Ιανουαρίου 1657 m.v. που ακύρωνε τις διατάξεις του 1641, το οποίο διηύρνη τις δικαιοδοσίες του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Βαλεριανού, και επανέφερε σε ισχύ το *Decreto* της 14 Μαρτίου 1617 που τις περιόριζε⁵⁸. Και αφού επαναλάβουν οι συντάκτες της *Informazione* τα επιχειρήματα που αποδεικνύουν αβάσιμους τους ισχυρισμούς και άδικες για τους Έλληνες της Βενετίας τις ενέργειες του Μελετίου, καταλήγουν: (φ. 16v) *La Religione è ne' Popoli il maggior sprone. Onde contro gl' opposti il tutto si persuade ne privati; ma nella sapienza di V(ostr)a S(erenit)à haverà luoco il giusto, e messa in sicura quiete questa sua Divota et utile Nazione*.

Στο χειρόγραφο που παραδίδει την *coria* αυτής της *Informazione* αρ. 1, παρατηρώ ότι υπάρχουν στα περιθώρια σε αρκετά σημεία προσθήκες από άλλο γραφέα. Είναι προφανές ότι δεν πρόκειται για παραλείψεις αλλά προσθήκες που γίνονται στο αρχικό κείμενο. Ίσως θα πρέπει να υποθέσουμε ότι το χειρόγραφο αυτό διέσωσε μια επεξεργασία της *Informazione* προκειμένου να διαμορφωθεί το τελικό κείμενο που υπέβαλε η Κοινότητα στον Δόγη.

58. Βλ. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Συλλογή εγγράφων περί μητροπολιτών Φιλαδελφείας, *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σ. 86.

INFORMAZIONE αρ. 2

Η *Informazione* αρ. 2 (No 357/2) που χαρακτηρίζεται στο περιθώριο: *Informazione di tutta la materia*, έχει σχεδόν την ίδια έκταση με την προηγούμενη (φ. 16), δεν συμπίπτουν όμως απόλυτα κατά το περιεχόμενο. Αναφέρονται βέβαια στα ίδια Decreti προκειμένου να στηρίξουν τους ισχυρισμούς τους και να αποδείξουν τις άδικες ενέργειες του Μελετίου. Σε μερικά σημεία οι συντάκτες της είναι εδώ περισσότερο συγκεκριμένοι, για παράδειγμα δίνεται η ημερομηνία της έκδοσης της *Terminazione* των *Proveditori di Comun* σχετικά με την άδεια της εκλογής των εφημερίων: 12 Φεβρουαρίου 1706 m.v. (1707). Αξίζει να αναφέρω την ακόλουθη χαρακτηριστική παράγραφο: (φ. 27) Επειδή ο Μελέτιος απέτυχε στα σχέδιά του να πάρει διάφορες θέσεις στην ορθόδοξη εκκλησία: *in vedetta mostrò secrettamente di volersi alienar dalla medema, e s' introdusse à carteggiar, e corrisponder con la Corte di Roma, nutrendola di speranza di voler unir la Chiesa Greca con la Latina, e qui comincio ad apportar con vie indirette disturbi, e dissensioni alli suoi Nationali: et a Roma Regnante il Sommo Pontefice Innocentio XI di Santa e Felice memoria [+ 1700] seppe tanto bene introdurre i suoi maneggi, che rapi a quel buon Pontefice un' assegnamento di scudi 300 = annui, che tutta via essigge; ha continuato pure sempre le sue corrispondenze, dimonstrando lui essere Latino, promettendo la sudeta unione, et ideandosi premij di conseguenza anche gradi eminenti et odiando il suo Gregge ha sempre continuato con molestie, per quali più volte ha dovuto ricorrere la Nazione a piè del suo adorato Principe Nume tutelava de suoi privilegi, de suoi istituti, e del suo Juspatronato;*

Η τελευταία πληροφορία, ότι η Νazione είχε προσφύγει *più volte* στον Principe, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι τα αντίγραφα αυτών των αναφορών παραδίδουν αυτές ακριβώς τις *Informazioni*.

INFORMAZIONE αρ. 3

Η *Informazione* αρ. 3 (No 357/3) είναι η συντομότερη (φ. 1-8). Επισημαίνω τα δύο Decreti που αναφέρονται εδώ: του 1569, 17 Giugno: (φ. 2)... *essere statto sempre comportato che li Greci vivano liberamente nelli stati del Serenissimo Dominio, et in questa Città, secondo li Riti et opinioni loro antiche e medesimamente, che dal Tribunale dell' Inquisitione non sieno molestati li Greci*. Και παρακάτω ένα άλλο Decreto του 1578, 20 Agosto: Προς τον (καθολικό) *Arcivescovo di Candia*:... *dovesse rimoversi da ogni innovatione in materia di Religione, e che non dovessero essere obligati li Greci, che si volessero far Pretti ad alcuna promessa, o sottoscrizione verso Roma, essendo ferma intentione della Publica volontà, che sia permesso*

a Greci in ogni luogo ove s' attrovano di liberamente essercitare il Rito Loro, come hanno fatto per il passato senza astringerli, ne obbligarli ad alcun' altra cosa, come in esso Decretto.

Καταλήγει και αυτή η *Informazione* (φ. 8) με την παράκληση προς τον Principe να μην επιτρέψει: *novità alcuna, ma osservato il praticato, ed in tutti gli incontri non mancheranno li fedelissimi Greci, sovra quali felicemente, particolarmente al presente tanto s' estende il Serenissimo Dominio ad impiegare, come hanno sempre fatto se stessi e le proprie sostanze in Pubblico servitio. Gratie.*

Η LETTERA ΚΑΙ Η INFORMAZIONE ΤΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Όπως επεσήμανα παραπάνω η *Lettera του φακ. αρ. 358* και η *Informazione*, φακ. 362 είναι έργα του Μελετίου. Τα κείμενα αυτά, όπως παρατηρήσαμε, αποκτούν ξεχωριστή σημασία γιατί είναι ανέκδοτα αλλά κυρίως γιατί, μαζί με την *Lettera* προς τον Polo Nani, αποτελούν τα μοναδικά, ως σήμερα γνωστά δικά του κείμενα, μετά από τις διάσπαρτα δημοσιευμένες παλαιότερα επιστολές του.

Στην *Informazione* αρ. 1 (No 357/1) αναφέρεται σχετικά με τα δύο αυτά κείμενα του Τυπάλδου: *Due scritture circolari si vedono, una con titolo d' Informazione et l' altra di Lettera, la seconda sottoscritta da questo Monsignore, la prima senza sottoscrizione, si conoscono però d' uno istesso autore, mentre sono gemelle, ne si diversificano che nella brevità e diffusione.*

Α. Η LETTERA

Ο τίτλος της είναι: *Lettera scritta nell 1690 da Monsignor Melettio Tipaldo a giustificazione delle sue opinioni*. Αυτού του κειμένου περιορίζομαι να δώσω σε γενικές γραμμές το περιεχόμενο:

Την απευθύνει σε κάποιον που δεν κατονομάζει, ο οποίος του έχει ζητήσει πληροφορίες για το Θέσπισμα του Συμβουλίου των Δέκα σύμφωνα με το οποίο οι εφημέριοι του Αγίου Γεωργίου πρέπει να είναι καθολικοί. (εννοεί ασφαλώς το Θέσπισμα του 1534)⁵⁹. Επειδή όμως ο αποδέκτης είχε εκφραστεί με τρόπο που υποδήλωνε κάποια δυσπιστία, ο Μελέτιος υποχρεώνεται να συνοδέψει το αντίγραφο του Θεσπίσματος με μερικές σκέψεις του. Θα βοηθήσει έτσι να γίνει κατανοητό πόσο δίκαια ήταν η απόφαση

59. Δεν αποκλείεται αποδέκτης να είναι ο Αλοΐσιος Μοροζίνης, Proveditor di Comun, που αναφέρει ο Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ. Βλ. σημ. 57.

της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας να είναι οι εφημέριοι αμόλυντοι από το σχίσμα και ακραιφνώς καθολικοί. Οι λόγοι που το επιβάλλουν είναι τρεις: α) είναι αναγκαίο για το καλό της θρησκείας, β) για το καλό των ίδιων των Ελλήνων και γ) για λόγους πολιτικούς) Αναπτύσσει αυτούς τους τρεις λόγους με πνεύμα εντελώς σύμφωνο με τα δόγματα της καθολικής εκκλησίας.

Κατά την ανάπτυξη του πρώτου λόγου, αναφέρει ότι στα βενετοκρατούμενα μέρη την Κύπρο και την Κρήτη υπήρχαν επίσκοποι λατίνοι, όπως υπάρχουν σήμερα στα νησιά της Κέρκυρας και της Ζακύνθου και τους τελευταίους μήνες στη Napoli di Romania. Θα ήταν λοιπόν περιεργό, αφού από θρησκευτικό ζήλο στην καρδιά της Ελλάδας η Βενετία εγκαθιστούσε λατίνους καθολικούς επισκόπους, να ανέχεται στην καρδιά της Βενετίας επίσκοπο και ιερείς χωρισμένους από την λατινική εκκλησία και αντιθέτους προς την καθολική πίστη. Το επιχείρημα αυτό εκτός από ένα χαρακτηριστικό δείγμα της σκέψης του Μελετίου μας βοηθεί να χρονολογήσουμε σωστά την επιστολή. Είναι γνωστό ότι ο λατίνος επίσκοπος εγκατεστάθη στο Ναύπλιο το 1698. Οι Βενετοί προήγαγον στην αρχιεπισκοπή Κορίνθου, που είχε την έδρα της στο Ναύπλιο, τον επίσκοπο Χίου Λεονάρδον Βαλσαρίνη (πέθανε εκεί το 1700)⁶⁰. Επομένως η επιστολή πρέπει να χρονολογηθεί το 1698 ή και το 1699, και όχι όπως ίσως από παραδρομή αναγράφεται: το 1690. Άλλωστε οι απαντήσεις που ακολουθούν και αποτελούν την ανασκευή των όσων ο Μελέτιος αναφέρει στην Lettera, με χρονολογία το 1699, είναι μάλλον απίθανο να έγιναν μετά από εννέα χρόνια.

Ακολουθεί μια Πραγματεία (*Dissertazione*) με το θέμα: αν ο αναφερόμενος (μητροπολίτης Φιλαδελφείας) είναι υποχρεωμένος να μνημονεύει τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

B. Η INFORMAZIONE του Μελετίου

Η *Informazione* του Μελετίου Τυπάλδου και η *Apologia* του Abate Fardella (No 362) θα με απασχολήσουν ιδιαίτερα. Τα δημοσιεύω και τα σχολιάζω.

Ο Ι. Βελούδης είχε επισημάνει τα δύο αυτά έγγραφα, έδωσε μάλιστα και την αρχή τους και έτσι δεν ήταν δύσκολο να ταυτιστούν. Πρόκειται για την *Έκθεση του Μελετίου προς την επί της Βλασφημίας Αρχήν* και

60. Βλ. Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, 'Η ἐν Πελοποννήσῳ ἑλληνικὴ ἐκκλησία ἐπὶ 'Ενετῶν, ἔτεσι 1685-1715. Αθήνα 1921, σ. 14.

την απάντηση από τον Αββά Φαρδέλλα.

Η *Informazione* είναι αχρονολόγητη, ένα εσωτερικό στοιχείο όμως με το οποίο θα ασχοληθούμε παρακάτω, μας βοηθεί να την χρονολογήσουμε μετά το 1706.

1. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Από την εποχή της Συνόδου της Φλωρεντίας, όπου έγινε η ένωση των Εκκλησιών υπήρξε μια σταθερή και πρόδηλη επικοινωνία μεταξύ των τριών πατριαρχών της Ανατολικής με τη Δυτική Εκκλησία χωρίς ποτέ σε δημόσιο ή ιδιωτικό Συμβούλιο να αρνηθούν, να ακυρώσουν ή να αλλοιώσουν κατά κάποιο τρόπο τη συμφωνία της Οικουμενικής αυτής Συνόδου της Φλωρεντίας. Είναι αλήθεια ότι ο Μάρκος ο Εφέσιος ήταν ο μόνος που δεν θέλησε να υπογράψει στη Σύνοδο και όταν γύρισε στην Ανατολή προσπάθησε με κάθε τρόπο να διαλύσει την ένωση των εκκλησιών, εκτός όμως από λίγους οπαδούς, που τον ακολούθησαν περισσότερο από μίσος προς τους Λατίνους παρά από διαφορετική γνώμη, δεν κατόρθωσε να επιδράσει στην ελληνική εκκλησία. Μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως οι οπαδοί του Μάρκου Εφεσίου, με τον τίτλο των εχθρών των Λατίνων, απέκτησαν εύκολα την εύνοια των Τούρκων και κατέλαβαν τις πατριαρχικές εκκλησίες απομακρύνοντας τους ενωτικούς.

Το μεγαλύτερο μέρος απ' αυτούς ήλθαν και βρήκαν καταφύγιο και ελευθερία στους κόλπους της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας, άλλοι πήγαν στη Ρώμη, στη Φλωρεντία, στη Νεάπολη και στη Σικελία. Οι ενωτικοί διατήρησαν πάντοτε την αγάπη τους και την πίστη τους προς τον γαληνότατο Πρίγκιπα, απόδειξη οι επικράτειες της Κύπρου και του Χάνδακα.

Για τους παραπάνω λόγους:

I. Η ελληνική εκκλησία δεν απεκλήθη ποτέ σχισματική.

II. Ο Βενετός πρεσβευτής στο Συμβούλιο του Trento, Nicolo da Ponte, ιππότης και Procuratore του Αγίου Μάρκου και αργότερα Δόγης, τροποποίησε τον κανόνα για το αδιάλυτον του γάμου προς όφελος των Ελλήνων καθολικών.

III. Στις χώρες της Ανατολής οι δημόσιοι αντιπρόσωποι της Βενετίας δέχονται το παλαιό ημερολόγιο, σε αντίθεση με τους Έλληνες που ενώ ζουν στη Βενετία δεν αποδέχονται το νέο, γεγονός που αποτελεί σκάνδαλο και δεν τους τιμά.

IV. Οι Λατίνοι τόσο οι ευγενείς, όσο και οι πληβείοι παρακολουθούν τις λειτουργίες της ελληνικής εκκλησίας και συνάπτουν αμοιβαία γάμους.

V. Στη Βενετία ύστερα από Δημόσια Απόφαση και Διάταγμα του

πάπα Λέοντος Χ, εδόθη η άδεια ανέγερσης εκκλησίας, του ναού του Αγίου Γεωργίου, για τους Έλληνες καθολικούς, δηλαδή για τους Έλληνες που ενώ διατήρησαν το τυπικό τους αποδέχονται τη λατινική πίστη, έτσι ώστε λαμβάνουν αξιώματα στους θρησκευτικούς συλλόγους, να μετέχουν στις εκδηλώσεις της καθολικής εκκλησίας, στα Ιωβηλαία, στις τελετές της Μεγάλης Παρασκευής και οι ετοιμοθάνατοι να λαμβάνουν την θεία κοινωνία.

Αφού εξέθεσα σύντομα τις κυριότερες αλήθειες που δεν επιδέχονται ένσταση, θα ήθελα να παρακαλέσω, στο όνομα του Χριστού, να απομακρύνεται από την εκκλησία όποιος διδάσκει και πράττει αντίθετα με τα δόγματα και τους τύπους της ελληνικής εκκλησίας της ενωμένης με τη λατινική, όπως έπραττε και δίδασκε ο φωτιανός ιερέας που βρίσκεται τώρα στη φυλακή.

Είναι ανάρμοστος ο ισχυρισμός ότι έχει επιτραπεί από τον πάπα το ελληνικό τυπικό (rito). Άλλο το τυπικό και άλλο το δόγμα και η πίστη. Έχει επιτραπεί στους Έλληνες να ζουν σύμφωνα με το δικό τους rito αλλά κατά τη καθολική πίστη. Γι' αυτό ο ίδιος ο πάπας υποχρεώνει τους μαθητές του ελληνικού Κολεγίου της Ρώμης με διπλούς όρκους να βεβαιώνουν ότι σε κάθε τόπο σύμφωνα με τη Σύνοδο της Φλωρεντίας θα διατηρούν καθαρό το rito τους από τις πλάνες των φωτιανών και του Μάρκου Εφέσιου. Γι' αυτούς έχουν εκδοθεί τα Διατάγματα (Bolle) των παπών Λέοντος Χ και Κλήμεντος VII. Αλλά [είναι απαράδεκτο] το να ισχυρίζονται, όπως ισχυρίζεται και διδάσκει ο αναφερόμενος φυλακισμένος, ότι οι Λατίνοι είναι αιρετικοί και αφορισμένοι, να λέει ότι οι Λατίνοι δεν κάνουν μυστήριο στο Altare επειδή χρησιμοποιούν άζυμο, να λένε ότι δεν είναι βαπτισμένοι, να λένε ότι όλοι οι λατίνοι είναι ανόσιοι και ασεβείς, ότι οι άγιοί τους είναι εχθροί του Θεού, ότι δεν υπάρχει Καθαρτήριο, ότι οι ψυχές των μακαρίων και των αγίων δεν είναι ακόμη στον ουρανό ούτε βλέπουν την όψη του Θεού αλλά περιμένουν την έσχατη κρίση, το να ισχυρίζονται ότι τα κυριακά λόγια δεν αρκούν στο μυστήριο της ευχαριστίας, ότι το Άγιο Πνεύμα δεν προέρχεται και από τον Υιό και ότι η εκκλησία του Χριστού δεν έχει παγκόσμιο αρχηγό ορατό, για να αφαιρέσουν από τον πάπα την υπέρτατη εξουσία που έχει ως διάδοχος του Αγίου Πέτρου. [Καθώς και] το να ισχυρίζονται ότι το φως που είδαν οι Απόστολοι κατά τη Μεταμόρφωση του Χριστού ήταν άκτιστο και αφορίζουν όλους τους καθολικούς που θέλουν το φως κτιστό.

Αυτές και άλλες βλασφημίες εκφράζει ο ιερέας που ανέφερα πάρα πάνω και διδάσκουν οι Φωτιανοί, κακολογούν τις αλήθειες της καθολικής εκκλησίας και την ιερή ισχύ της εκκλησίας και των λατίνων πριγκίπων. Σας παρακαλώ και πάλι, στο όνομα της ευσπλαχνίας του Χριστού, και

σας ικετεύω, όσο είναι δυνατό οι Εξοχότητές σας να χρησιμοποιήσετε την εξουσία που σας έχει δώσει ο Θεός για να κρατήσετε αλόβητη αυτή την πτωχή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και να διατηρηθεί στην τάξη για την οποία ιδρύθηκε και ευεργετήθηκε από τη δημόσια ευσέβεια προς δόξα του Θεού και της Γαληνοτάτης, προς έπαινο και αδιάκοπη σωτηρία των Εξοχοτήτων σας.

Μελέτιος Αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας.

2. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας της Βενετίας, Busta 25, φακ. 362. Copia.
[post 1796]

φ. 1

Da quando nel Concilio Generale celebrato in Fiorenza, s' unirono fra di loro le Chiese Latina, e Greca sino alla presa di Costantinopoli; durò sempre una ferma, e palese comunione fra li quattro Patriarchi Orientali, e la Chiesa Occidentale, senza che mai nè negativa in Concilio Pubblico, nè¹ privato della Chiesa Orientale fosse in veruna parte derogato o alterato l' accordo nel Sinodo Ecumenico di Fiorenza. Egli è ancho vero, che Marco d' Effeso fù il solo, che non volse sottoscrivere nel Concilio Fiorentino, e che ritornato in Levante tentò ogni strada per sciogliere l' unione, e separare di nuovo le Chiese: Ma fuorchè in alcuni pochi seguaci, piuttosto per l' odio suo contro Latini, che per sua opinione, non potè fare alcuna impressione sulla Chiesa Greca. L' Imperator di Costantinopoli, la Repubblica di Venezia, et il Rè di Cipro, Principi intieramente Cattolici, tennero espurgate le Chiese Greche da ogni infezione. Presa Constantinopoli, que' Ecclesiastici, ch' erano del partito di Marco d' Effeso valendosi del titolo di esser nemici de' Latini, trovarono facile la protezione del Turco, et occuparono le Chiese Patriarcali, scacciandone tutti quelli, ch' erano della comunione Cattolica, la maggior parte de' quali venne a travor ricovero, e libertà in \ seno di / questa Ser(enissi)ma Repubblica di Venezia, e tal uno ancora in Roma, in Fiorenza, in Napoli et in Sicilia.

Così frà di loro divisi i Greci, non n' è cosa più vera, quanto che tutti quelli della Natione che rimasero uniti alla Chiesa Latina, secondo l' acordato del Concilio Fiorentino, hanno sempre coservato, e l' amore e la fedeltà verso il Serenissimo Principe, e di ciò sono testimoni due Regni di Cipro e

1. C(opia) 2: in Concilio.

Candia².

I. In virtù di ciò: la Chiesa Greca non è stata mai dichiarata scismatica.

II. L' Amb(asciato)r Veneto nel Concilio di Trento, Nicolò da Ponte³ K(avalie)re, Proc(urato)r di S. Marco Dottore⁴, e poi Doge, fece modificare il Canone intorno l' indissolubilità del Matrimonio, a cagione de' Greci Cattolici sudditi.

III. Nelli Paesi Orientali soggetti al Ser(enissi)mo Dominio, i Rapp(re)sentant)i Pubblici abbracciano il Calendario Vecchio, a confusione de' nostri Greci ostinati, che non vogliono a Venezia abbracciare il nuovo, con scandalo di ttuta questa gran Città, e con poco decoro del Rito Greco.||
(φ. 1v)

IV. I privati Latini tanto⁵ Nobili che Plebei in Levante comunicano insieme nelle funzioni della Chiesa Greca, e vicendevolmente si maritano Latini con Donne Grece, e Greci con Donne Latine.

V. In questa Ser(enissi)ma Dominante con Pubb(lic)o Decreto, si è ottenuto Bolla di⁶ Leon X per erigersi una Chiesa, e fù eretta quella di S. Giorgio, con ordine positivo dell' uno e dell' altro foro, che ella sia per i Greci Cattolici, cioè per quelli Greci, che osservano il loro rito uniti alla Chiesa Latina nell' istessa fede, e con tale supposizione che il Greci di Venezia siano veramente Cattolici, vengono eglino⁷ fatti Guardiani delle Scuole dell Santissimo e nelle Contrade ove stanno sono ammessi nelle Processioni dei Giubilei, del Venerdi Santa e nelle Comunioni a moribondi.

Eposte in breve⁸ queste verità⁹ capitali, che non ammettono eccesione tutto ciò, che instantemente si supplica da S(ua) S(antità) in nome di Gesù Cristo, si è, che chiunque o prattica, o insegna particolarmente in Venezia contro il dogma, e l'uso costante, e sacrosanto della Chiesa Greca unita alla Latina, come ha pratticato et insegnato il Prete Fociano, che presentemente si trova nelle Carceri, sia tolto da questa Chiesa di S. Giorgio e particolarmente dove è necessaria non solo l' unione della fede, ma anco quella della Carità.

E indegno pretesto quello, che vantano alcuni di voler osservare il lor Rito, come vien loro permesso da S(ua) S(antità) e da Pontefici Romani. In

2. Από Cοσι φρά... di Cipro a Candia παραλείπει η C1.

3. C2: C(avalier)e.

4. C2: Dottore.

5. C2: cοσι Nobili cοme.

6. C2: Papa.

7. C2: essi publicamente.

8. C2: brevità.

9. Εδώ σταματάει η Cοpia.

questo proposito V(ostra) V(ostra) E(ccellenza) E(ccellenza) si degnino, che sia suggerito altra cosa essere presso Greci il rito, altra il dogma, o sia Fede. Già si sà che a Greci vien concesso il vivere, e devono, nel loro rito Greco, ma Cattolico, al che il Papa stesso obbliga gli alunni del Colleggio Greco di Roma, con doppio giuramento di osservarlo in ogni luogo et in favore di questi Greci uniti alla Santa Chiesa Cattolica Romana i|| (φ.2) in virtù del Concilio Fiorentino, che professano il rito Greco nella sua purità, senza gli errori di Focio, e di Marco d' Effeso sono statte rilasciate le Bolle e Brevi di Leon X, e di Clemente VII, ma il dire come dice, e professa il sudetto prigionie, che i Latini sono Eretici, et iscomunicati; il dire che i Latini non fanno sacramento nell' Altare, perchè si servono dell' Azimo; il dire, che non sono veramente battezzati, il dire, che tutti gli Ecclesiastici di rito Latino sono empj, e scellerati; Il dire che i loro Santi sono nemici di Dio; Il dire che non vi è Purgatorio, che le anime de' Beati, e de' Santi non sono ancora nel Cielo, nè meno vedono la faccia di Dio, risservandogli ciò dopo l' estremo giudizio; Il dire, che le parole Dominicali: *Hoc est enim corpus Dei*, non sono la vera forma del Sacramento; che lo spirito Santo non procede dal Figlio, che la Chiesa di Gesù Cristo qui in terra non ha verun capo universale visibile, per togliere al Papa la Sovrana autorità datagli da Dio, come successore di S. Pietro, negandola a S. Pietro medesimo; Il dire, che il lume veduto dagli Apostoli cogli occhi corporali nella trasfigurazione di Gesù Cristo era un lume increato etc.; Iscomunicar tutti li Cattolici che lo vogliono Lume creato, come visibile.

Queste et altre Bestemie, che dice il Prete sopraccennato, che dicono, e insegnano i Greci Fociani, non dir che s' osservi il rito Greco, ma bensì a maledire le Cattoliche verità, e le potestà Sacrosante della Chiesa, e de Principi Latini; E di nuovo per le viscere di Gesù Cristo si prega, e si supplica, quanto si può la benignissima carità di V(ostra) V(ostra) E(ccellenza) E(ccellenza) ad impiegare l' autorità, che Dio le ha dato per conser|| (φ. 2v) vare illesa questa povera Chiesa di S. Giorgio de' Greci, e mantenerla nell' ordine in cui fù da p(rinci)pio fondata, e beneficata dalla pietà pubblica, a gloria di Dio, e di S. Serenità, et a comedazione, e salute perpetua di V(ostra) V(ostra) E(ccellenza) E(ccellenza).

Melettio Arcivescovo
di Filadelfia

3. ΣΧΟΛΙΑ

Στην *Informazione della Nazione Greca ap. 1* (No 357, σχετικά με το

περιεχόμενο της *Informazione* του Μελετίου οι συντάκτες της αναφέρουν χαρακτηριστικά απευθυνόμενοι προς τον Principe: *Se la saviezza di V(ostra) Ser(en)ità osserverà il contenuto di questa informazione la confusione de asserta historia farà conoscer la falsità delle sue assertioni, e la falsità del contenuto il torbido suo animo di stabilire gl' incommodi à V(ostra) S(er)enità nel Levante, e diminuire il commercio di Venetia* (φ. 9v). Παρακάτω κρίνεται αυστηρά το περιεχόμενο της αναφοράς.

Ο ισχυρισμός του Μελετίου ότι η ελληνική εκκλησία δεν χαρακτηρίστηκε ποτέ *scismatica* είναι αβάσιμος. Για παράδειγμα στη Βούλλα του πάπα Ιννοκεντίου ΙΑ, όταν παραπονείται για την εκλογή «σχισματικού» επισκόπου από τους Έλληνες της Βενετίας, εννοεί τον Μεθόδιο Μορώνη (εξελέγη) στις 19 Δεκεμβρίου 1677): *ut scismaticum episcopum eligant, και παρακάτω: templum in quo libera facultas adsit Grecorum scismaticorum errores impune et publice profitendi*. Καθώς και στο Υπόμνημα του παπικού Νούντσιου της 3ης Ιουνίου 1678 προς τη Βενετική Γερουσία σχετικά με την υπαγωγή της ελληνικής εκκλησίας στα καθολικά εκκλησιαστικά δικαστήρια όπου αναφέρει: *e se bene a poco a vi s' è introdotto lo scisma, è opera del' antica pietà della Repubblica Serenissima di dar hora mano che da Sua Santità se ne svellano le radici a si separi la zizania dal puro grano, come sia giunto il tempo della messa*⁶¹.

Για την πρόθεση του Μελετίου να επιβάλει το νέο ημερολόγιο στους Έλληνες της Βενετίας αναφέρονται τα ακόλουθα από τον Νικόλαο Κομνηνό Παπαδόπουλο σε επιστολή του προς τον Χρυσάνθο Νοταρά⁶²: *ὁ μισάδελφος τώρα πάσχει να βάλῃ τό νέον καλενδάριον εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον ἀλλὰ δεν προκόπτει τίποταις, ὅτι θέλει νά τό βάλῃ χωρίς εἰδῆσιν τῶν πατριαρχῶν*. Η επιστολή είναι αχρονολόγητη, έχει τοποθετηθεί μεταξύ των επιστολών του 1701. Ο Μ. Γεδεών την θεωρεί μεταγενέστερη. Η

61. Βλ. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Βούλλαι παπῶν περὶ τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας. *Θησαυρίσματα* 7 (1970), σσ. 251 και 253. Βλ. και Ν. Μοσχονά, Ἑλληνικὲς παραιοκίεες τῆς Βενετίας. ΙΕΕ, *Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν*, τόμος Ι, σ. 239: ὅπου αναφέρεται ὅτι ἡ Διάταξη τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα ποῦ δίνει τὸ δικαίωμα στοὺς Ἑλλήνες τῆς Βενετίας νὰ τελοῦν τὶς ἱερουργίες τοὺς στον ναὸ τοῦ Αγίου Βλασίου με τὴν προϋπόθεση νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ἑνωση. Ἡ Διάταξη αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ, διότι χαρακτηρίζονται ἐπίσημα οἱ Ἑλλήνες ὡς μὴ καθολικοί: *sectatores Grece (sic) heresie errantes a lege Catolica και scismatici*. Ἀλλωστε γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἀποκαλύφθηκε ὅτι οἱ Ἑλλήνες στὴν πλειονότητα ἦταν «σχισματικοί» δὲν χορηγήθηκε τελικὰ ἡ ἀδεία ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ ποῦ εἶχε παραχωρηθεῖ τὸ 1479.

62. Βλ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνός (1651-1740), *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος Ἀλεξανδρείας*, ΙΙ (1913) σ. 99 και Μ. ΓΕΛΕΩΝ, Τυπάλδου-Στάη συμμορία, *Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια*, 33 (1913) σ. 289.

φράση όμως της επιστολής: *ὅταν ἔλθῃ ἐκεῖ ὁ νέος πρεσβευτὴς τῶν Ἑνετῶν*, αν εννοεῖ τον Soranzo, ο οποίος ήταν φίλος του Μελετίου, και είναι γνωστό ότι πήγε στην Κωνσταντινούπολη το 1699, τότε η επιστολή του Παπαδόπουλου θα πρέπει να είναι προγενέστερη, την εποχή της Lettera και της επιστολής του Μελετίου προς τον πατριάρχη Καλλίνικο Β' (2 Σεπτεμβρίου 1699) όπου συνιστά ένθερμα τον πρεσβευτή που *ἡ γαληνοτάτη ἀριστοκρατία τῶν ἐνετῶν ἀποστέλλει εἰς αὐτὴν τὴν αὐλήν*⁶³.

Το Consiglio του Trento που αναφέρει ο Μελέτιος είναι η Σύνοδος που συνεκάλεσε η καθολική εκκλησία (1545-1563) με το σκοπό τη συστηματοποίηση των δογμάτων της, ώστε να ανταποκριθεί στις νέες καταστάσεις που προέκυψαν από τη μεταρρύθμιση. Οι ορθόδοξοι δεν μετείχαν, συζητήθηκαν όμως και θέματα που είχαν σχέση με τον ανατολικό κόσμο. Ο Μελέτιος αναφέρεται εδώ στην τροποποίηση του κανόνος που διατυπώθηκε στις 20 Ιουλίου 1563 και απαγόρευε τη διάλυση του γάμου. Οι Βενετοί που αντιλήφθηκαν τις συνέπειες που θα προέκυπταν από την εφαρμογή του στις βενετοκρατούμενες περιοχές και στους Έλληνες ορθοδόξους της Βενετίας προχώρησαν στην τροποποίησή του, στις 11 Αυγούστου 1563. Ο Μελέτιος αναφέρει εδώ και το όνομα του συγκεκριμένου Procuratore του Αγίου Μάρκου και αργότερα Δόγη: Nicolò Daponte ο οποίος συνετέλεσε σ' αυτή την τροποποίηση⁶⁴.

Ο Μελέτιος αναφέρει τη Βούλλα του πάπα Λέοντος Χ της 18 Μαΐου 1514 με την οποία χορήγησε στους Έλληνες της Βενετίας την άδεια οικοδόμησης του Ναού. Ακολούθησε και δεύτερη: 1514, 3 Ιουνίου, που επεκύρωσε την πρώτη και τρίτη: 1521, 18 Μαΐου, που χορηγούσε προνόμια στους Έλληνες ενωτικούς. Ο Πάπας Λέων Χ, ο τελευταίος πάπας της Αναγέννησης, είναι γνωστό ότι επέδειξε ενδιαφέρον για τους Έλληνες. Ίδρυσε το Ελληνικό Γυμνάσιο της Ρώμης όπου δίδαξαν ο Ιανός Λάσκαρης και ο Μάρκος Μουσούρος. Οι λόγιοι αυτοί εργάστηκαν και για την έκδοση των Βουλλών⁶⁵.

Σχετικά με τον Prete Fociano che presentemente si ritrova nelle carceri, έχουμε πληροφορίες από την επιστολή του καθηγητή Νικολάου Κομνηνού

63. Βλ. Μ. ΓΕΔΩΝ ό.π., σ. 267. Και ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ, 'Αναφορά Έλλήνων τῆς Βενετίας, ό.π., σ. 100.

64. Βλ. Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, 'Η σύνοδος τοῦ Trento καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος τῆς Ἀνατολῆς, *ΙΕΕ Ἑκδοτικῆς Ἀθηνῶν*, τόμος Ι', σ. 123.

65. Βλ. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, 'Η ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικὴ Κοινότης καὶ οἱ μητροπολίται Φιλαδελφείας, *Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμος 27 (1996 - 1970), σ. 175-178. Για τις Βούλλες βλ. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Βούλλαι παπῶν περὶ τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 7 (1970) σ. 228 - 266.

Παπαδόπουλου προς τον Χρυσάνθο Νοταρά, της 23/12 Μαρτίου 1706. Αναφέρει εκεί: *Ἀναμένομεν τό καρδιναλίκι τοῦ Φιλαδελφείας, ὁποῦ κρατιέται εἰς τήν Ρώμην ἀπόστολος τῆς Ἑλλάδος διὰ ταῖς ἀνδραγαθίας του. Τώρα ἔκαμεν νά βάλουν εἰς τήν φυλακὴν ἓνα κακόμοιρον ἱερομόναχον ὀνόματι Σωτήρι Ἀθηναῖον, ὁποῦ ἔκαμεν εἰς τήν Βενετίαν τόν θεολόγον τῆς φωτιανῆς θρησκείας διὰ νά ζήσῃ καί νά γλυτώσῃ τήν πτωχείαν του καί εἶναι ἓνας γάϊδαρος ἀληθῆς, ἡ πρόφασες διὰ ταῖς ὁποῖες τόν ἔβαλε εἰς βάσανα, εἶναι νά ἐβλασφήμησε τόν ἅγιον Ἀντώνιον διὰ Padona καί νά θορυβῇ τό γένος με φωτιαναῖς αἱρέσεις, κάμνωντας σύναξες εἰς τό κελί του καί τέλος θέλει εἶναι νά τόν ἐξορίσουν ἀπό τήν Βενετίαν. ἀμή ἡ ἀλήθεια εἶναι κάτι ζηλοτυπία διὰ ἓνα παιδί μιᾶς πολίτισσας δούλης τοῦ παπᾶ Κυπρίωτου⁶⁶, τό ὁποῖον διὰ τήν ἀγάπην τοῦ Σωτήρι, ὁποῦ τόν ἐδίδασκε ἑλληνικά ἀγκαλά καί ὀλίγα, ἀφῆκε τόν πανιερώτατον φίλον του πρῶτον, ὅθεν σκάνδαλα. Καί ὁ Σωτήρης, ὁποῦ πάντα ἦτον ὁ αὐτός καί ὁμως εἶχεν ἔνταλμα νά ἐξαγορεύῃ καί συλλειτούργα μετ' αὐτόν, ἔγινεν εὐθύς βλάσφημος καί αἰρετικός. Σε μεταγενέστερη ἐπιστολή 18 Δεκεμβρίου (χωρίς ἔτος, ἡ ἀναφορά ὁμως ἐκεῖ τῆς πληροφορίας ὅτι ἐγίνε Ἰησουΐτης ὁ ἀνεψιός του Μελετίου, γεγονός που συνέβη στίς 7.12.1706⁶⁷, μας υποχρεώνει νά τήν χρονολογήσουμε post 7.12.1706) ὁ Παπαδόπουλος ἀναφέρει: *Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μαῦρος Σωτήρης στέκει εἰς τήν φυλακὴν καί τόν κατηγοροῦν ὡς βλάσφημον καί κήρυκα τῆς φωτιανῆς κακοδοξίας, τήν ὁποίαν ἡ αὐθεντία συγχωρεῖ μὲν νά κρατιαῖται ἀπό τούς φωτιανοὺς, ἀλλά δέν συγχωρεῖ νά κηρύττεται. Ο Μ. Γεδεών σχολιάζει σχετικὰ με τόν ἱερομόναχο Σωτήρη, ὅτι πρόκειται γιὰ τόν Γρηγόριο Σωτήρη ἐξ Ἀθηνῶν⁶⁸. Πρόκειται γιὰ τόν γνωστό λόγιο κληρικό, ἰδρυτὴ καί διδάσκαλο τῆς ομάνυμης Σχολῆς στήν Αθήνα καί ἀργότερα (1722) μητροπολίτη Γάνου καί Χώρας. Τό 1728 ἐγίνε μητροπολίτης Μονεμβασίας⁶⁹. Στήν ὑπόθεση τοῦ φυλακισμένου**

66. Βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Ελλήνων Ορθοδόξων*, σ. 181: 1672: Γεώργιος Κύπριος καί 1680, Γεώργιο Γιαφούνης Κύπριος. Βλ. καί Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ - Ι. ΣΚΟΥΛΑΣ, *Τά ληξιαρχικά βιβλία τῆς ἐλληνικῆς ἀδελφότητος Βενετίας. Α' Πράξεις γάμων (1599 - 1815)*, Βενετία 1993, σ. νβ: 25 (Γεώργιος Γιαφούνης, Κύπριος ἱερεὺς, πρώτη μνεία 15 Ἰανουαρίου 1673 καί τελευταία μνεία 15 Νοεμβρίου 1702).

67. Βλ. Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΔΗΣ, *Τό ἐλληνικό Κολλέγιο τῆς Ρώμης καί οἱ μαθητές του (1576 - 1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 703, ἀρ. 679.

68. ὁ.π., σ. 298.

69. Βλ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Διάγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν σχολείων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τήν Τουρκοκρατίαν. Αθηναϊκά* 29 (1964) σ. 3 κ.ε. καί Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολή*, σ. 145 - 146, ὅπου πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση του. Χρημάτισε ἐπόπτης τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἀπὸ τὸ 1699 - 1702. Υποψήφιος ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας: 28 Αὐγούστου 1699, 13 Σεπτεμβρίου 1699, 22 Ἀπριλίου 1703

ιερομονάχου που κατηγορήθηκε από τον Μελέτιο και καταδικάστηκε από την Inquisizione αναφέρονται και οι δύο Informazioni della Nazione Greca. Ο Μελέτιος αναφέρει εδώ ότι ο φωτιανός ιερέας που βρίσκεται στη φυλακή δίδασκε δόγματα αντίθετα με τα δόγματα της ελληνικής εκκλησίας της ενωμένης με την καθολική εκκλησία. Αυτά που αναφέρει ότι edίδασκε είναι ακριβώς οι γνωστές διαφορές της ορθόδοξης με την καθολική εκκλησία στις οποίες δεν διστάζει ο Μελέτιος να αποκαλέσει βλασφημίες και παρακαλεί το Συμβούλιο των Δέκα να χρησιμοποιήσουν την εξουσία τους για να προστατεύσουν και να κρατήσουν αλόβητη την εκκλησία των Ελλήνων.

Η APOLOGIA ΤΟΥ ABATE FARDELLA

Το επόμενο έγγραφο του ίδιου φακέλου (No 362), είναι η Apologia dell' Eccellente Don Abate Fardella lettore in Padova. Αναφέρεται στο προηγούμενο έγγραφο, την *Informazione του Μελετίου Τυπάλδου, και αποτελεί την ανασκευή των φιλοκαθολικών επιχειρημάτων του, από τον καθηγητή του πανεπιστημίου της Padova Michelangelo Fardella. Είναι αχρονολόγητο, ωστόσο από εσωτερικά στοιχεία προκύπτει ο terminus post quem, το 1706. Άλλωστε τότε χρονολογείται και η αχρονολόγητη επίσης Informazione*⁷⁰.

Εκδίδω το κείμενο ολόκληρο. Στον φάκελο υπάρχουν δύο αντίγραφα, κατά την παραβολή επισημάνθηκαν μερικές διαφορές. Συμπληρώνω τις παραλείψεις και επισημαίνω στο υπόμνημα κάποιες αξιόλογες διαφορές.

Της έκδοσης προτάσσω το περιεχόμενο της Απολογίας. Μετά το

και 3 Μαΐου 1705, αλλά απέτυχε. Παράλληλα σπούδαζε στην Πάδοβα: Artisti, 1701, Sottiri Gregorio del Panagioti d' Atene. Βλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΑΝΗΣ, Αί έγγραφαί τών Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς Παδοῦης, *Θησαυρίσματα* 8 (1971), σ. 201. Βλ. επίσης Leggisti: 1702 ως το 1706 συνεχώς. Του ίδιου, Αί πράξεις ἐγγραφῆς τών Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδοῦης, Μέρος Β' Leggisti, *Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν*, 38 (1971) σ. 122 κ.ε.

70. Η ανάθεση της Απολογίας, της ανασκευής δηλαδή των επιχειρημάτων ενός κειμένου με θεολογικό περιεχόμενο, σε ένα σοβαρό πρόσωπο του αντίθετου δόγματος φαίνεται ότι ήταν σύνθετες για την εποχή. Την ίδια περίπου εποχή ο «λατινόφρων» Ν. Κομνηνός Παπαδόπουλος γράφει στον Χρυσανθο Νοταρά στις 28 Ιανουαρίου 1706 μ.ν. (1707) ότι του ανέθεσαν να «απολογηθῇ» και να ανατρέψῃ την ομολογία που έστειλε το ορθόδοξο πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως στον ιερομόναχο Ιωάννη Στάη απεσταλμένο του Μελετίου για περιοδεία στα βενετοκρατούμενα μέρη. Βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Τυπάλδου - Στάη συμμορία (1686 - 1712); *Εκκλησιαστική Ἀλήθεια*, τόμος 33 (1913) σ. 291.

κείμενο ακολουθούν τα σχόλια. Ιδιαίτερα ασχολούμαι με τον συγγραφέα της Απολογίας και διατυπώνω μερικές υποθέσεις στις οποίες με οδήγησαν στοιχεία από το περιεχόμενο, και όσα προέκυψαν από την έρευνα, τα οποία και επισημαίνω.

1. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Είναι συνήθεια καθιερωμένη για καθένα που επιδιώκει κάτι που δεν το δικαιούται, να εγκαταλείπει την αλήθεια που αποτελεί τη θεμελιώδη βάση κάθε νόμιμης και δίκαιας απαίτησης και να προσκολλάται στις πλάνες και στο δόλο, μοναδικό καταφύγιο των φιλόδοξων, για να φθάσει στην κορυφή των σχεδίων τα οποία μηχανεύεται.

Δεν κάνει διαφορετικά και ο άγνωστος συγγραφέας της *Informazione*, ο οποίος εξέθεσε δημόσια τις σκέψεις του εναντίον του ελληνικού Γένους για να φθάσει στο σκοπό του, όπου τον ωθεί η παρόρμηση του συμφέροντος και της φιλοδοξίας. Χρησιμοποιεί παρατηρήσεις που είναι μακριά από την αλήθεια και στηρίζονται όλες στο ψεύδος, πεπεισμένος ότι θα μπορέσει να εξαπατήσει με τέτοιες απατηλές παρατηρήσεις την αλάνθαστη σοφία του Γαληνότατου Πρίγκιπα.

Υποστηρίζει ότι η άδεια για την ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου δόθηκε όχι για τους Έλληνες πιστούς στο οικουμενικό πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως αλλά μόνο για τους ουνίτες, αυτούς που έμειναν πιστοί στη σύνοδο της Φλωρεντίας και οι οποίοι μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, έφθασαν εδώ κυνηγημένοι από τους οπαδούς του Μάρκου Εφέσιου. Πότε συνέβη αυτό μπορεί να το διαβεβαιώσει εκείνος που έχει διαβάσει στους λατίνους συγγραφείς την κατάσταση και την εξέλιξη αυτής της περίφημης ένωσης, που όπως όλοι διαβεβαιώνουν διήρκεσε όσο και το ταξίδι των Ελλήνων από τη Φλωρεντία στην Κωνσταντινούπολη⁷¹. Μετά τη σύνοδο ο Μάρκος Εφέσιος πληροφόρησε με γράμμα τους πατριάρχες ότι δεν οφείλουν να τη θεωρούν ισχύουσα, γιατί η υπογραφή της έγινε με δόλο και απειλές. Γι' αυτό πρότεινε στον πατριάρχη να γράψει στον αυτοκράτορα να παραιτηθεί από τη διαδικασία της ένωσης, με απειλή αφορισμού και αναθέματος, και να θεραπεύσει αυτή τη σοβαρή αταξία που προκάλεσε το έργο του. Από αυτή την ενέργεια προέκυψε ώστε όλοι οι επίσκοποι και κληρικοί να αναιρέσουν τις υπογραφές τους στη σύνοδο της Φλωρεντίας, να συγκληθεί νέα Σύνοδος στο ναό της Αγίας Σοφίας και να διαλυθεί η ένωση αφού αναιρέσουν σε όλα τα σημεία τη σύνοδο της Φλωρεντίας. Επομένως πώς διατείνεται ο συγγραφέας ότι

71. Η *Copia* είναι στο πρώτο πρόσωπο: *lo può attestare... ho letto*.

διατηρήθηκε η ένωση και η σχέση των πατριαρχών με τη δυτική εκκλησία;

Αφού ο πατριάρχης απείλησε τον αυτοκράτορα με αφορισμό και συγκάλεσε σύνοδο στη Κωνσταντινούπολη και διέλυσε τη συμφωνία της Φλωρεντίας, πώς έμειναν οι Έλληνες ενωμένοι με την λατινική εκκλησία; Το ίδιο προκύπτει και από επιστολή του Νικολάου V, διαδόχου του Ευγενίου IV, στην οποία με διάφορες απειλές για την αναίρεση της συμφωνίας της συνόδου γράφει: μεγάλο γεγονός είναι αυτό, ολόκληρη η Δύση δέχτηκε τους όρους της συνόδου της Φλωρεντίας, όλα τα έθνη, όπως οι Ισπανοί, οι Γάλλοι, οι Γερμανοί, οι Έλληνες μόνοι δεν θέλουν να συμφωνήσουν. Αυτοί μόνο μένουν πεισματικά *ne primi loro sentimenti*. Αυτά τα έγραφε πριν από την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, που βλέπει ο συγγραφέας σταθερή των ένωση; που βλέπει το πλήθος των Ελλήνων που δεν κατόρθωσε να πείσει ο Μάρκος Εφέσιος;

Αφού αποδείχτηκε αναληθής ο παραπάνω ισχυρισμός, ας δούμε πόσο είναι ψευδές και αυτό που με πονηρία προσθέτει. Λέει ότι οι πιστοί στη ένωση εξεδιώχτηκαν από τους οπαδούς του Μάρκου Εφεσίου μετά την άλωση και ήλθαν στη Βενετία για ανακούφιση και ελευθερία, διατηρώντας πάντοτε αγάπη και αφοσίωση στον Πρίγκιπα. Και φέρνει ως μάρτυρες τα δύο Regni της Κύπρου και του Χάνδακα. Προκαλεί μιά ανάρμοστη σύγχυση αυτός που διαδίδει πράγματα που δημιουργούν διχόνοια ανάμεσα στους υπηκόους οι οποίοι ζουν υποταγμένοι στον Πρίγκιπα. (Κατά τη γνώμη του) οι Έλληνες που δεν είναι ουνίτες δεν είναι πιστοί στον Πρίγκιπα. Είναι μεγάλη προσβολή αυτή για τους υπηκόους, γιατί ο Πρίγκιπας γνωρίζει εκ πείρας πόσο είναι σταθεροί και αφοσιωμένοι οι Έλληνες σ' αυτό το Augusto Dominio. Δεν αρνούμαι ότι είναι έξοχη η αφοσίωση και η πίστη των Κυπρίων και των Κρητικών, αλλά αυτό οφείλεται στο ότι είναι υποταγμένοι στον Επίσκοπο της Ρώμης; Απέχει αυτό τόσο από το ότι αυτή είναι η αιτία, όσο από τη γνώση των γεγονότων συνάγεται το αντίθετο. Υπάρχουν ακόμη και σήμερα άξιες ευγνωμοσύνης κρητικές οικογένειες και θα διατηρηθεί στους μεταγενέστερους η αφοσίωση που έδειξαν στον Πρίγκιπα, παρά τα επωφελή σχέδια του βαρβάρου εχθρού. Εγκατέλειψαν μετά την πτώση [της Κρήτης] την πατρίδα τους και ακολούθησαν τις ένδοξες σημαίες αυτής της Δημοκρατίας μονάχα γιατί ήταν αφοσιωμένοι και πιστοί στον Πρίγκιπα. Αν τους ρωτούσαμε ποία ένωση είχαν με τη λατινική εκκλησία θα απαντούσαν ομόφωνα, όχι μονάχα αυτοί που έχουν την τύχη να ζουν στην Serenissima Dominante αλλά και οι άλλοι που ζουν στα Νησιά, την Κεφαλονία, την Κέρκυρα και τα Κύθηρα, ότι τιμούν στα πλαίσια της παγκόσμιας εκκλησίας τη λατινική, δεν έχουν όμως μ' αυτή *comunicazione imaginabile*. Και ποίος μπορεί να αρνηθεί πως η αφοσίωση των Κρητών στον Πρίγκιπα ήταν ασύγκριτη.

Δεν είναι πιστοί και αφοσιωμένοι στον Πρίγκιπα οι Κερκυραίοι και δεν έδωσαν δείγματα της αφοσίωσής τους όταν χρειάστηκε. Και όμως αυτοί δεν ανήκουν στην καθολική εκκλησία και δεν συμφωνούν με τη σύνοδο της Φλωρεντίας. Οι καινούργιοι υπήκοοι του Μωρέα τί εξάρτηση έχουν από την καθολική εκκλησία, αφού υπάγονται στην Κωνσταντινούπολη, διατηρούν το ρίτο και το δόγμα τους και όμως δεν τους αμφισβητήθηκε ποτέ η αφοσίωσή τους στον Πρίγκιπα και, πριν ακόμη γευθούν τον γλυκό ζυγό της Δημοκρατίας [της Βενετίας], την έδειξαν κατά τον πόλεμο με τους Τούρκους, ακολούθησαν το γενναίο παράδειγμα με την ίδια πίστη οι ελληνικοί πληθυσμοί των γειτονικών πόλεων. Αν και δεν ήταν υπήκοοι δεν δίστασαν να ακολουθήσουν τις σημαίες όλοι από τη Λειβαδιά, τη Θήβα και την Αθήνα. Όλοι αυτοί έχουν πνευματικό αρχηγό τον πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως. Είναι αναληθές λοιπόν ότι οι Έλληνες που δεν αποδέχτηκαν την ένωση με τη λατινική εκκλησία δεν είναι πιστοί στον Πρίγκιπα και ακόμη πιο αναληθής γίνεται ο ισχυρισμός του συγγραφέα, όταν φανερός είναι οι εκδηλώσεις της ευγνωμοσύνης της Βενετικής Δημοκρατίας προς τους Έλληνες υπηκόους για την αφοσίωσή τους και γι' αυτό τους ανέθεσαν σοβαρές θέσεις, όπως την άμυνα των φρουρίων τους, την διεύθυνση των πλοίων τους, σε Έλληνες ναυάρχους τη διοίκηση των στόλων τους. Τίμησε και παρασημοφόρησε Έλληνες με τίτλους κομήτων, ιπποτών, τους έκαμε αξιωματικούς του στρατού, συνταγματάρχες του ιππικού, διοικητές του στρατεύματος ακόμη και αρχιστρατήγους στις μάχες.

Δεν σταματούν εδώ οι απάτες του συγγραφέα, προχωρεί και σε άλλα ψεύδη. Λέει ότι η ελληνική εκκλησία δεν αποκλήθηκε ποτέ σχισματική επειδή οι Έλληνες είναι ενωμένοι με τη λατινική εκκλησία. Έτσι αυτός μόνος με αναισθησία και σκάνδαλο τολμά αυτό που δεν έπραξε η εκκλησία. Ο πάπας, κεφαλή της εκκλησίας, δεν θα ονομάσει τους Έλληνες σχισματικούς, δεν θα τους θεωρήσει μέλη αποκομμένα από το σώμα των πιστών, αλλά θα ανεχθεί να επιμένουν στις παλαιές του γνώμες (*antiche opinioni*), ή για να δείξει τον σεβασμό του σ' ένα έθνος τόσο ευσεβές ή για να τιμήσει μια εκκλησία που έχει τόσες χιλιάδες μαρτύρων και Πατέρων (*Dottori*), ενώ αυτός (ο συγγραφέας) ως εχθρός του ονόματος των Ελλήνων τολμά με δημόσια *Informazione* να ονομάζει τους Έλληνες ασεβείς, βλάσφημους, σχισματικούς και αιρετικούς. Αλλά η πρότασή του εμφανίζεται ψευδής στους σοφούς. Θα αδικούσε ο πάπας τους Έλληνες συνίτες αν αποκαλούσε σχισματικούς αυτούς που δεν αποδέχτηκαν την ένωση, αυτοί (οι συνίτες) δεν έχουν να κάμουν με αυτούς που είναι ανεξάρτητοι από τη Ρώμη, λοιπόν αποκαλώντας αυτούς σχισματικούς εκείνοι δεν υβρίζονται και θα ήταν δυνατό να λυπηθούν όταν η ονομασία θα έπεφτε

σε όλη το Γένος των Ελλήνων χωρίς διάκρισι: *uniti και indipendenti*. Αλλά αν τους αποκαλέσει, δεν νομίζω ότι αδικεί ούτε τους 'Αγγλους, ούτε τους Γερμανούς καθολικούς όταν ο Ποντίφικας αφορίζει αυτούς που ακολουθούν την αίρεση του Καλβίνου και του Λουθήρου, όπως το κάνει με πολλή ζέση, καθώς και την ελληνική εκκλησία δημόσια, η οποία δεν αφορίζεται υπό το όνομα του έθνους και επειδή πάντοτε τείνει να εξαίρει αυτούς που ακολουθούν την καθολική πίστη.

Στην Ανατολή αφορίστηκαν στις συνόδους οι Νεστοριανοί ή οι οπαδοί της αίρεσης του Σαβελλίου και Ευτυχίου και τόσοι άλλοι αιρετικοί. Αν αυτό προσέβαλλε το ελληνικό έθνος γιατί αυτοί ήταν 'Ελληνες ορθόδοξοι, έπρεπε, ένεκα των άλλων Ελλήνων ορθοδόξων, να φεισθούν των κεραυνών, των αναθεμάτων και αφορισμών, επειδή η επίπληξη έπεφτε σε αποστάτες και όχι σε ορθοδόξους;

Δεν ευσταθεί επομένως ο ισχυρισμός του συγγραφέα ότι χάρη των Ελλήνων ενωτικών δεν απεκλήθησαν σχισματικοί οι Ανατολικοί. Άλλες είναι οι φροντίδες της Αυλής της Ρώμης σ' αυτό το θέμα, όχι αυτές που ονειρεύεται ο συγγραφέας.

Θα ήθελα να ξέρω που είναι αυτοί οι 'Ελληνες που ο συγγραφέας ονομάζει καθολικούς ή αληθινούς ουνίτες. Παραπάνω υπαινίχθηκε ότι ήταν οι 'Ελληνες της Κωνσταντινουπόλεως οι οποίοι μετά την άλωση κατέφυγαν άλλοι στη Βενετία, άλλοι στην Τοσκάνη, στη Ρώμη, στη Σικελία ή στη Νεάπολη. Τώρα ρωτάω γι' αυτούς τους 'Ελληνες καθολικούς, που ήλθαν στην Ιταλία ασπάζονται οι λατίνοι το παλαιό ημερολόγιο ή για άλλους 'Ελληνες καθολικούς που είναι στην Ανατολή;

Δεν θα μπορούσα να ειπώ γι' αυτούς τους 'Ελληνες που ήλθαν στη Ιταλία, γιατί αυτοί ήλθαν μετά την άλωση, το 1453, και η διόρθωση του ημερολογίου έγινε το 1582, δηλαδή περισσότερο από 120 χρόνια αργότερα. Και αν αυτό γίνεται για χάρη αυτών από τους λατίνους που βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Χίο και άλλες ελληνικές πόλεις συνάγεται ότι το ίδιο συμβαίνει και με τους λατίνους που βρίσκονται στο Μωρέα και στα τέσσερα Νησιά.

Και εδώ τον παρακαλώ να μου ειπεί, από ποία σημεία αντιλαμβάνεται ότι οι 'Ελληνες του Μωρέα και των Νήσων είναι καθολικοί, όπως τους θεωρεί; Αυτοί οι 'Ελληνες δεν συμφωνούν με τη σύνοδο της Φλωρεντίας. Είναι στο σύνολό τους πιστοί στις *antiche opinioni*, δεν υπάγονται στον καθολικό επίσκοπο, εξαρτώνται από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, αυτόν αναγνωρίζουν ως πνευματικό αρχηγό οι ιερείς τους και απ' αυτόν έχουν τις επικυρώσεις της χειροτονίας τους. Τον πατριάρχη μνημονεύουν στις λειτουργίες τους, απ' αυτόν δέχονται την *communione* των Αγίων τους, όπως η Κεφαλονιά το 1622 για τον 'Αγιο Γεράσιμο και η Ζάκυνθος

το 1703 για τον Άγιο Διονύσιο.

Αυτοί οι Έλληνες δεν είναι ουνίτες, επομένως πώς θα μπορούσε να είναι αληθές ότι γι' αυτούς τους Έλληνες δέχονται οι λατίνοι το παλαιό ημερολόγιο στην Ανατολή. Δεν ντρέπεται λοιπόν να προσθέτει ότι οι Λατίνοι δέχονται το παλαιό ημερολόγιο ενώ οι Έλληνες της Βενετίας από πείσμα δεν δέχονται το νέο και αυτό αποτελεί σκάνδαλο στη μεγάλη αυτή πολιτεία και *pocco decoro del Rito Greco*?

Εάν εγνώριζε τους λόγους του γεγονότος δεν θα κατεδίκαζε τους Έλληνες ως πείσμονες, αλλά θα τους επαινούσε ως καλώς διατεθειμένους για το κοινό καλό του Γένους και για τον Πρίγκιπα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Γαληνοτάτη Δημοκρατία, όταν αποφάσισε να ακολουθήσουν οι αντιπρόσωποί της στην Ανατολή το παλαιό ημερολόγιο, πήρε την άδεια από την εκκλησία της Ρώμης στην οποία ανήκει και την τηρεί ως σήμερα. Γι' αυτό και οι Έλληνες της Βενετίας που υπάγονται πνευματικά στο πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως εξήτησαν και αυτοί την άδεια να ακολουθήσουν το νέο ημερολόγιο. Ο Γαβριήλ Σεβήρος, ο πρώτος μητροπολίτης τους, άνθρωπος ξεχωριστής αρετής και μεγάλης αξίας είναι αυτός που μία - δυό φορές υπέβαλε στον οικουμενικό πατριάρχη την παράκληση των Ελλήνων. Την πρώτη φορά δεν πήρε απάντηση, τη δεύτερη με δυσaráσκειά του είδε να απορρίπτονται οι προτάσεις του.

Υπάρχει ως σήμερα τυπωμένη η επιστολή του πατριάρχη Ιερεμία, απάντηση σ' αυτή την πρόταση. Αν λοιπόν από την πλευρά τους οι Έλληνες έκαμαν αυτό που έπρεπε για να πάρουν την άδεια, γιατί άδικα να τους αποκαλεί πείσμονες; Ότι απ' αυτό δημιουργήθηκε σκάνδαλο και αταξία σ' αυτή τη μεγάλη πόλη, δεν ακούστηκε ποτέ, ούτε αποτέλεσμα αταξίας και μεγάλης σύγχυσης, θα επακολουθούσε μεγάλη βλάβη της δημόσιας ωφέλειας, εάν επιτρέπτο στους Έλληνες να διακυβερνηθούν με το νέο ημερολόγιο.

Ο αριθμός των ξένων Ελλήνων που συντρέχουν εδώ στη Βενετία με τα εμπορεύματά τους είναι μεγαλύτερος από αυτό των (μονίμων) κατοίκων. Έρχονται πρόθυμα γιατί βρίσκουν μια εκκλησία δική τους, αν δεν υπήρχε θα απέφυγαν τις φασαρίες του ταξιδιού για να μην είναι υποχρεωμένοι να υποκύπτουν στη σύγχυση. Αν έλθουν λοιπόν στη Βενετία και γιορτάζουν το Πάσχα, όταν γυρίσουν στην πατρίδα θα είναι υποχρεωμένοι να κάμουν τη σαρακοστή και για δεύτερη φορά το Πάσχα; Πολύ κουτοί και απλοϊκοί θα έλεγαν ότι οι Έλληνες της Βενετίας το κάνουν από πείσμα. Δεν οφείλεται λοιπόν σε πείσμα των Ελλήνων ούτε σε ασέβεια ότι κρατούν το παλαιό ημερολόγιο, αλλά σε σοφή οικονομία που αφορά το δημόσιο και ιδιωτικό συμφέρον. Αυτές και άλλες ελαφρότητες του συγγραφέα δεν αξίζει να τις εξετάσουμε.

Αυτό που περισσότερο αξίζει να συζητηθεί είναι η πονηρή άποψη που εκθέτει γύρω από την ίδρυση του ναού του Αγίου Γεωργίου σ' αυτή τη Γαληνοτάτη Πολιτεία, όπου λέγει ότι η άδεια αυτή της Γαληνοτάτης Πολιτείας και το παπικό Θέσπισμα δόθηκε για τους ουνίτες και γι' αυτούς έχει ιδρυθεί, αποκλείοντας όλους τους άλλους που τηρούν τις *antiche opinioni και assistono all' Altare*.

Πόσο αυτό είναι ψευδές το αποδεικνύει η λογική. Από ποίους Έλληνες διατείνεται ο συγγραφέας ότι θεμελιώθηκε η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου; Από αυτούς, που όντες ουνίτες εξεδιώχθηκαν από την Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση; ή από αυτούς που ήλθαν στην Κύπρο και την Κρήτη και ήταν σύμφωνοι με τη σύνοδο της Φλωρεντίας. Όσον αφορά το πρώτο, βλέπει ο σώφρων αναγνώστης πόσο είναι ψεύδος σε όλες τις προτάσεις του. Η Κωνσταντινούπολη έπεσε στους βαρβάρους το 1453 και η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου ιδρύθηκε το 1514, δηλαδή 61 χρόνια αργότερα, πως λοιπόν ιδρύθηκε γι' αυτούς που ήλθαν από την Κωνσταντινούπολη, από τους οποίους είναι πολύ πιθανό ότι ζούσαν ελάχιστοι. Εξ άλλου στο Θέσπισμα δεν αναφέρεται τίποτε σχετικό. Όσο για το δεύτερο και γι' αυτό ψεύδεται. Οι Κύπριοι και οι Κρητικοί δεν έφθασαν στη Βενετία παρά μετά την απώλεια των πατρίδων τους, οι πρώτοι το 1571 και οι δεύτεροι το 1669, χρονολογίες πολύ μεταγενέστερες από την ίδρυση της εκκλησίας. Άρα δεν ευσταθεί τίποτε από αυτά.

Αλλά αν ήθελε κανείς gratis et amore να του παραχωρήσει κάτι για μην καταστεί εντελώς γελοίος για όσα αναγινώσκονται εδώ και παραδεχθεί ότι τα Θεσπίσματα για την ίδρυση της εκκλησίας έγιναν για τους Έλληνες της Κύπρου, της Κρήτης, του Μωρέα, των νήσων, καθώς και άλλων μερών της Ελλάδος, πως θα αποδείξει ότι αυτοί οι Έλληνες ήταν ουνίτες, εξαρτώμενοι από την εκκλησία της Ρώμης; Αν ήταν, γιατί δεν εμνημόνευαν τον Πάπα, όπως κάνουν οι Έλληνες καθολικοί της Καλαβρίας, της Σικελίας, της Μάλτας, της Ρώμης και του Λιβόρνο; Γιατί οι Ιερείς τους υπάγονταν στους επισκόπους οι οποίοι εξαρτόνταν από τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης και όχι από τη Ρώμη. Δεν θα μπορούσα να απαντήσω άλλο εδώ παρά ότι αυτό το έκαμαν οι Έλληνες καθολικοί εκείνου του καιρού και αργότερα απεσχίσθησαν από τον πάπα και υπήχθησαν στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Αλλά αυτή η μεταβολή θα γινόταν σιωπηρά χωρίς σύγχυση, χωρίς θόρυβο; και σε ποια γωνιά του κόσμου ζούσε ο πάπας που δεν αντελήφθη το γεγονός; και δεν αντιστάθηκε και δεν διαμαρτυρήθηκε; πώς επέτρεψε στην καρδιά της Ιταλίας να του αρπάξουν μια εκκλησία που υπαγόταν σ' αυτόν, χωρίς να απειλήσει τους Έλληνες και χωρίς να τους εμποδίσει; Και δεν θα υπήρχε ιστορικός συγγραφέας που τουλάχιστον ακροθιγώς θα το ανέφερε; Εκπλήσσομαι

πώς τουλάχιστον ο *Informatore* δεν μελέτησε το Θέσπισμα του Συμβουλίου των Δέκα και δεν έβγαλε συμπέρασμα αν ήσαν Έλληνες *indifferenti* αυτοί που ίδρυσαν την εκκλησία και απ' αυτούς του αρχαίου δόγματος. Σύμφωνα με αυτό οι Έλληνες ήταν υποχρεωμένοι να εκλέγουν 2 εφημερίους καθολικούς. Αν ήταν ουνίτες τί ανάγκη υπήρχε να τους επιβάλλεται αυτή η εκλογή καθολικών ιερέων. Αν ήταν καθολικοί: *omne simile appetit suum simile*. Βγαίνει λοιπόν το συμπέρασμα ότι οι ιδρυτές δεν ήταν ουνίτες όπως υποθέτει ο συγγραφέας. Μα θα μου ειπείτε, ότι στο μεταξύ απεσχίσθησαν. Τους μετράει με τα δικά του μέτρα, ως ασταθείς και ανήσυχους (*inquieta*). Σ' ένα τόσο μικρό χρονικό διάστημα να κάμουν μια τόσο σημαντική μεταβολή σε μια πόλη όπου δεν επιτρέπονται τέτοιοι νεωτερισμοί, να είναι δηλαδή ουνίτες το 1514 και το 1534 να έχουν αποσχιστεί και να υπαχθούν σε άλλο αρχηγό. Το 1569 βγήκε ένα άλλο Ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο επιτρεπόταν στους Έλληνες να ζουν ελεύθεροι και σύμφωνα με το δικό τους *rito* και με τις δικές τους *antiche opinioni*, και να μη δικάζονται από την Ιερά Εξέταση. Ποίες είναι αυτές οι *opinioni* των Ελλήνων; ακριβώς αυτές που υποστήριζαν οι διαφωνούντες με τη σύνοδο της Φλωρεντίας, οι διαφορές που χωρίζουν τους Έλληνες από τους Λατίνους. Αν επομένως οι Έλληνες ιδρυτές της εκκλησίας εκείνη την εποχή ήταν ουνίτες και υπάγονταν στον επίσκοπο της Ρώμης και είχαν την ίδια πίστη, πως είναι δυνατόν να ασκούν την παλαιά πίστη τους, που τους χώριζε από τους καθολικούς; Συνεπάγεται επομένως ότι με τον όρο *antiche opinioni* υπονοεί σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό (*rito*) γιατί ο συγγραφέας υπαινίσσεται, και σ' αυτό δεν ψεύδεται, ότι για τους Έλληνες άλλο είναι *rito* και άλλο *dogma*, και το Ψήφισμα σοφά διακρίνει το ένα από το άλλο και με διαφορετικούς όρους *rito* και *antiche opinioni*. Αλλά και η εξαίρεση από το δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης που αναφέρεται στο Decreto του Πρίγκιπα, δεν υποδηλώνει ότι οι Έλληνες ιδρυτές της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου υπάγονταν στο Πατριαρχείο;

Αφού είναι τόσο φανερή η αλήθεια, που δεν δέχεται εξαίρεση, πώς προχωρεί ο απερίσκεπτος *informatore* και παρακαλεί τη σεβαστή Κυβέρνηση να αποκλείει από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου αυτούς που υπερασπίζονται τα αρχαία δόγματα; Δεν είναι αυτοί στους οποίους ο Πρίγκιπας επέτρεψε να ζουν σύμφωνα με τις *antiche opinioni* και να μην δικάζονται από την Ιερά Εξέταση; Λοιπόν γιατί να εξαιρεθούν; γιατί να τους απαγορευθεί η ελεύθερη άσκηση της θρησκείας τους και να εισαχθεί νεωτερισμός στην εκκλησία τους;

Ο Γαληνότατος Πρίγκιπας κοινοποίησε την οργή του στον αρχιερέα του Χάνδακα το 1578 όταν εκείνος σκέφτηκε να υποχρεώσει τους Έλληνες που προορίζονταν για το εκκλησιαστικό στάδιο σε καθολική ομολογία.

Τον απέτρεψε από κάθε νεωτερισμό στο θέμα της θρησκείας και του διατύπωσε την απόφαση, οι Έλληνες να ασκούν ελεύθερα το ρίτο τους και την πίστη τους.

Αυτός (ο συγγραφέας) με την πρότασή του του αποκλεισμού των Ελλήνων (ορθοδόξων) από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου δημιουργεί αταξία και σύγχυση, βλέπει το δημόσιο συμφέρον, την ειρήνη και τη δικαιοσύνη του Πρίγκιπα. Θα πεισθεί άραγε ποτέ η δημόσια σύνεση να εισακούσει τις κακοήθεις συστάσεις του, προς μεγάλη δυσαρέσκεια όλου του Γένους, που ταπεινά ικετεύει τη δημόσια απόδειξη (fede) και τη διατήρηση των προνομίων του. Δεν ντρέπεται που για να ικανοποιήσει τη φιλοδοξία του υποτιμά το Γένος, για να εξάψει το μίσος των απλοϊκών να ονομάζουν τους Έλληνες σχισματικούς, να τους επιφορτίζει πλάνες, να τους καταλογίζει τέτοιες βλασφημίες, που θα μπορούσε να τις ειπεί μονάχα αυτός που τις έχει εφεύρει εναντίον της αλήθειας. Και όχι μόνον τις έχει εφεύρει αλλά και ασκήσει εναντίον ενός λαού που έχει αισθήματα αφοσίωσης και λατρείας προς τον ευσεβέστατο Πρίγκιπά του. Και τότε οι Έλληνες θεώρησαν θεμιτό να ονομάζουν τους λατίνους αιρετικούς, όπως τους καταλογίζει ο συγγραφέας; Ας ειπεί ανοιχτά που το διάβασε; Σε συνόδους πρόσφατα συγκληθείσες ή σε κάποιο Έλληνα συγγραφέα; Αν στις διακηρύξεις συνόδων, σε ποίο μέρος έχουν συγκληθεί; Αν υπονοεί τη σύνοδο που ανέφερε ότι συνήλθε στη Αγία Σοφία με σκοπό να ακυρώσει τη σύνοδο της Φλωρεντίας, σ' αυτή δεν αποκάλεσαν τους λατίνους αιρετικούς ή αφορισμένους. Αν εννοεί την άλλη που συνήλθε στη Μολδαβία υπό τον πατριάρχη Παρθένιο εναντίον του Λουθήρου και του Καλβίνου, δεν διακρίνεται εκεί ούτε σκιά αφορισμού εναντίον των λατίνων. Αυτή λοιπόν την κατηγορία δεν τη διάβασε στις Συνόδους, τα έχει διαβάσει σε κάποιο συγγραφέα. Γιατί να επιρρίπτει σέ όλους το παράπτωμα ενός; Αν και περισσότεροι από ένας συγγραφείς λατίνοι δράττονται της ευκαιρίας για να είναι αρεστοί στην Αυλή της Ρώμης να αποκαλέσουν τους Έλληνες αιρετικούς. Και γι' αυτό πρέπει να καταδικάσουμε όλους τους λατίνους και την εκκλησία της Ρώμης η οποία ποτέ δεν χρησιμοποίησε αυτή την έκφραση;

Προσθέτει ακόμη ότι οι Έλληνες δεν κοινωνούν από το μυστήριο της ευχαριστίας των Λατίνων γιατί ιερουργούν με τον Άζυμο. Αυτό είναι εσφαλμένο και καταρρίπτεται από τα γεγονότα. Εδώ στη Βενετία οι Έλληνες κάτοικοι και στην Πάδοβα οι νέοι φοιτητές κοινωνούν στις λατινικές εκκλησίες. Το ίδιο κάνουν και οι Έλληνες των Νήσων, της Ανατολής, οι Αλβανοί και οι Δαλματοί του ελληνικού ρίτο που υπηρετούν στην Ιταλία. Επί πλέον στις λατινικές εκκλησίες οι Έλληνες μετέχουν στην εκφορά του Επιταφίου, ανάβουν κεριά μπροστά στις πόρτες τους

την Μεγάλη Παρασκευή κατά την εκφορά του. Πώς λοιπόν μπορεί να λένε ότι οι λατίνοι δεν κάνουν λειτουργία, αφού μετέχουν στη λατρεία; Τουλάχιστον ας έρριχνε μια ματιά στους Έλληνες συγγραφείς που αυτός αποκαλεί σχισματικούς, όπου θα έχει αδιάψευστες αποδείξεις για το πώς οι Έλληνες θεωρούν το μυστήριο της θείας ευχαριστίας των λατίνων. Ο Νικόλαος Καβάσιλας, ο Νείλος Θεσσαλονίκης, ο Δημήτριος επίσκοπος Βουλγαρίας και τόσοι άλλοι λένε: «Δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ότι τα άζυμα δεν είναι καθαγιασμένα». Αυτοί δεν αρνούνται το μυστήριο αν και *nel anima loro* λένε ότι οι λατίνοι όφειλαν να μην αλλάξουν την αρχαία συνήθεια και να διαφοροποιήσουν αυτό που σταθερά κρατούσαν τόσοι άγιοι Ποντίφηκες ως τον Αλέξανδρο Α΄ ο οποίος είναι ο πρώτος που αγίασε το άζυμο, όπως διαβάζουμε στο *Palatino*. Ιδού πόσο ψευδής είναι η κατηγορία. Τελικά είναι ακόμη κτηνώδες (*bestiale*) αυτό που ασεβώς συνεχίζει να διατείνεται ο συγγραφέας, ότι οι Έλληνες δεν θεωρούν τους Λατίνους βαπτισμένους. Τόσο Λατίνοι, άνδρες και γυναίκες στην Ανατολή που περνούν από το ένα ρίτο στο άλλο λόγω γάμου, δεν ξαναβαπτίζονται. Ποτέ δεν ακούστηκε τέτοια ασεβεία (βλασφημία) ότι μερικοί από αυτούς ξαναβαπτίζονται. Οι Έλληνες που δεν είναι ουνίτες και βρίσκονται σε δημόσια υπηρεσία θα βαπτίσουν τα παιδιά τους *alla latina*, γιατί δεν έχουν εκκλησίες (δικές τους) στα μέρη που βρίσκονται. Ποίοι απ' αυτούς, όταν γυρίσουν στην Ελλάδα τα ξαναβαπτίζουν; Θα το έπρατταν αν δεν θεωρούσαν τους Λατίνους βαπτισμένους. Οι Λουθηρανοί, οι Καλβινιστές αιρετικοί και αφορεσμένοι από την ελληνική εκκλησία θεωρούνται βαπτισμένοι και δεν θα θεωρούνται οι Λατίνοι;

Ποίοι συγγραφείς το αναφέρουν; Δεν είναι αυτό μια αληθινή συκοφαντία; Αλλοίμονο στους Έλληνες αν είχαν κάμει με τους Λατίνους το ίδιο που έκαναν αυτοί στην Πολωνία όταν ενώθηκαν με τη λατινική εκκλησία και τους βάπτισαν φανερά. Εναντίον τους θα είχε εκπέμψει αναθέματα η εκκλησία, κατάρες ο λαός και ύβρεις ανυπόφορες ο όχλος. Και όμως οι Λατίνοι το διέπραξαν και κανείς δεν τους πείραξε. Και οι Έλληνες που δεν το πράττουν ούτε το λένουν, ούτε το πιστεύουν υβρίζονται με τόση αναίδεια.

Λέγει εξ άλλου ο *Informatore* ότι οι Έλληνες αποκαλούν ασεβείς και ανοσίους τους λατίνους ιερείς. Ποίοι Έλληνες; όχι ασφαλώς οι κάτοικοι της Βενετίας, οι οποίοι τιμούν και σέβονται τους λατίνους ιερωμένους τους συναναστρέφονται, συζητούν και τους έχουν φίλους. Αν κάποιος συγγραφέας το λέει αναφέρεται σε λατίνους ιερωμένους οι οποίοι χωρίς τη χάρη του Χριστού, γράφουν κατά των Ελλήνων και τους υβρίζουν πολύ περισσότερο από τους Λουθηρανούς και τους Καλβινιστές. Αναφέρεται σ' αυτούς που τολμούν να ειπούν ότι ο κλήρος της Κωνσταντινουπόλεως

είναι μια φατρία Εβραίων και κατοικία δαιμόνων. Αναφέρεται σε μερικούς πιο σύγχρονους οι οποίοι για να απολαύσουν τιμές από την Αυλή της Ρώμης ονομάζουν τους Έλληνες με νεώτερες εκφράσεις: Φωτιανούς, sontutori, καταστροφείς, μαλθακούς, και γράφουν βιβλία όπου περιέχονται περισσότερες ύβρεις από στοιχεία όπου στηρίζουν τις απόψεις τους. Γι' αυτούς τους θεολόγους μιλάει κάποιος Έλληνας συγγραφέας γιατί εξοργίζεται από τις ύβρεις του εναντίον των Ελλήνων. Στους άλλους που δεν τους στεναχωρούν και δεν τους προσβάλλουν, τους τιμά, όπως ομολογούν τόσοι λατίνοι ιερωμένοι που ζουν στα Νησιά και τον Μωρέα και που δέχονται από τους Έλληνες εκτός από τον σεβασμό, όχι λίγες ελεημοσύνες. Ότι οι Έλληνες εκτιμούν τους Λατίνους ιερείς, ο συνेतός αναγνώστης το συνάγει από την ευλάβεια που εκδηλώνουν οι Έλληνες στους Λατίνους Αγίους που λέγει ο Informatore, ότι τους ονομάζουν εχθρούς του Θεού. Τους λατρεύουν, αλλά υπό όρους, γιατί ο χωρισμός των εκκλησιών τους αποκλείει από την τέλεια εκείνη γνώση που απαιτείται για να μπορούν να τους λατρεύουν υπεράνω των άλλων. Δεν τους κακολογούν, ούτε μιμούνται σ' αυτό τη διαστροφή μερικών οι οποίοι όταν μιλούν για τους νέους Έλληνες Αγίους, εκφράζονται με περιφρόνηση που δεν θα έκαναν ποτέ ούτε για μωαμεθανούς προφήτες.

Απατάται που λέει ότι οι Έλληνες αρνούνται το Καθαρήριο, επειδή η ελληνική εκκλησία αδιακόπα προσεύχεται για τις ψυχές των νεκρών και κάνει κάθε ημέρα αναφορά των νεκρών στη λειτουργία, ψάλλει κάθε Σάββατο μνημόσυνα των νεκρών και προσφέρει στην αναίμακτη θυσία για τους νεκρούς. Επομένως δεν αρνείται στις ψυχές έναν τόπο, όπου είναι δυνατόν να δεχτούν ανακούφιση από τις τιμωρίες με την ελεημοσύνη και άλλα έργα ευσέβειας που κάνουν γι' αυτούς οι πιστοί. Το σημείο της ερώτησης συνίσταται σ' αυτό: αν ο τόπος είναι ιδιαίτερος ή σ' αυτόν υπάρχει πυρ. Και σ' αυτό διαφωνούν οι Έλληνες με τους Λατίνους, που δεν είναι δόγμα. Δόγμα είναι το ότι πρέπει να γίνονται ελεημοσύνες, θυσία, παρακλήσεις για τους νεκρούς και σ' αυτό συμφωνούν οι Έλληνες με τους Λατίνους.

Ψεύδεται ακόμη και στο άλλο σημείο που λέγει ότι κατά τους Έλληνες τα κυριακά λόγια δεν είναι forma του μυστηρίου. Αυτή είναι μια άλλη συκοφαντία, μία πονηρή πλάνη. Αυτοί βεβαιώνουν ότι τα λόγια του Ιησού Χριστού και η επίκληση του Αγίου Πνεύματος συντελούν το μυστήριο της Ευχαριστίας. Έτσι διδάσκει ο Άγιος Βασίλειος, ο Ιωάννης Δαμασκηνός, ο Ιωάννης Χρυσόστομος στη λειτουργία του και όλοι οι μεγάλοι διδάσκαλοι της εκκλησίας, μεγάλοι Άγιοι που σέβονται οι Έλληνες και οι Λατίνοι.

Αν φαίνεται στον ωραίο νου του Informatore ότι αυτοί σφάλλουν

έτσι επίσης θεωρεί ότι σφάλλουν και οι μεγάλοι διδάσκαλοι της αγιότητας και της ασύγκριτης αρετής που υποστηρίζουν ότι το φως που είδαν οι Απόστολοι κατά τη Μεταμόρφωση του Χριστού ήταν άκτιστο, ίδιο μ' αυτό που βλέπουν στους ουρανούς οι μακάριοι και δεν είναι κτιστό, και (θεωρεί) ότι αυτό που το πιστεύουν και οι Έλληνες είναι πλάνη τόσων μεγάλων Αγίων διδασκάλων τόσης αρετής και αξίας.

Αλλά δεν τελειώνουν ακόμη οι κατηγορίες του συγγραφέα. Φορτώνει επί πλέον στους Έλληνες δύο άλλες κατηγορίες που πράγματι αποτελούν διαφορές αλλά δεν πρέπει γι' αυτό να θεωρούνται αιρετικοί και βλάσφημοι, όπως εκθέτει με πονηρία και μοχθηρία. Η πρώτη αφορά το πρωτείο του πάπα και την κακεντρέχεια εκείνου (του συγγραφέα). Κατηγορεί τους Έλληνες για πλάνες, αυτός που χωρίς καμμία κατηγορία αποδέχεται τη γαλλική Εκκλησία. Μου λέει, τον παρακαλώ, τι λένε οι Έλληνες για τον πάπα, που δεν λένε το ίδιο και οι Γάλλοι. Αν οι Έλληνες δεν τον αποδέχονται αλάθητο, ούτε και οι Γάλλοι τον θεωρούν έτσι. Αν οι Έλληνες λένε ότι δεν είναι υπεράνω των συνόδων, το ίδιο βεβαιώνουν και οι Γάλλοι. Αν οι Έλληνες δεν του αναγνωρίζουν την παγκόσμια *appellazione* της Εκκλησίας, το ίδιο κάνουν και οι Γάλλοι. Αν οι Έλληνες ισχυρίζονται ότι αυτός δεν έχει απόλυτη δικαιοδοσία επάνω σε όλους τους επισκόπους, το ίδιο ισχυρίζονται και οι Γάλλοι. Αν οι Έλληνες θεωρούν ότι υπόκειται στις συνόδους, συμφωνούν και οι Γάλλοι. Τέλος αν οι Έλληνες του παραχωρούν ότι είναι ο αρχηγός της Χριστιανικής Δημοκρατίας, πρώτος σε αξίωμα πρωτοκαθεδρία στις συνόδους, πρώτος να αναγινώσκει τις αποφάσεις, αυτά ακριβώς του παραχωρούν και οι Γάλλοι. Επομένως γιατί αυτή η διαφορά; Θέλουν σχισματικούς τους Έλληνες και τους Γάλλους τους θεωρούν καθολικούς. Δεν αποτελεί αυτό αποτέλεσμα μεγάλου μίσους και μοχθηρής αντιπάθειας;

Το άλλο σημείο της διαφοράς που αναφέρεται στην *Informazione* είναι αυτό της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Λέγει ότι οι Έλληνες ισχυρίζονται ότι το Άγιο Πνεύμα δεν εκπορεύεται και εκ του Υιού. Δόξα τῷ Θεῷ που τελικά βγήκε από το στόμα του μια αληθινή πρόταση. Έτσι λοιπόν οι Έλληνες γενικώς το λένε και το επιβεβαιώνουν, ότι ο Υιός δεν είναι πηγή ούτε αιτία του Αγίου Πνεύματος. Και αυτό ισχυριζόμενοι δεν καταδικάστηκαν ποτε από σύνοδο, ούτε κατηγορήθηκαν ως σχισματικοί. Αυτή η γνώμη υποστηρίζεται από ολόκληρη την Ανατολική Εκκλησία για τόσους αιώνες με την αυθεντία των πιο διάσημων διδασκάλων και των πιο αξιοσεβαστών Αγίων του Χριστιανισμού. Λοιπόν αδικεί τους Έλληνες ο *Informatore* ονομάζοντάς τους βλάσφημους της καθολικής πίστεως, αιρετικούς και φωτιανούς. Είναι γνωστό στη Ρώμη και στον Πρίγκιπα, είναι γνωστό σε όλη την εκκλησία, ότι οι Έλληνες, τόσο οι

βενετοί υπήκοοι όσο και οι ξένοι γενικά δεν συμφωνούν με τη σύνοδο της Φλωρεντίας, δεν υπάγονται στον Ποντίφηκα ζουν σύμφωνα με το γίτο τους, με το αρχαίο δόγμα και δεν τους καταδικάζουν γι' αυτό ούτε τους αποκλείουν από την Κοινωνία, όπως προτείνει ο συγγραφέας, να απομακρύνονται από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, από το 'Αγιο Βήμα και κατά συνέπεια να εκδιώκονται από την Γαληνοτάτη *Dominante*.

Η λατινική εκκλησία δεν έφθασε ποτέ στο σημείο αυτό της ολέθριας απόφασης να αποκαλεί τους Έλληνες σχισματικούς, να αφορίσει τον πατριάρχη, να τους αφαιρέσει με δικαστική απόφαση την εξουσία, να εμποδίσει την επικοινωνία μαζί τους, το δικαίωμα απόφασης, να τους στερήσει εκείνη την ευπείθεια και τα δικαιώματα που απαιτούν τα αξιώματά τους. Τα γεγονότα αποδεικνύουν ακριβώς το αντίθετο. Οι πάπες θεωρούν όλους τους Έλληνες γενικά καθολικούς, θεωρούν τους επισκόπους της Ανατολικής Εκκλησίας αληθινούς και νόμιμους ποιμένες και γι' αυτό ο Λέων Χ απηύθυνε προς τους Έλληνες Θέσπισμα ως Καθολικούς, στη Σύνοδο του Trento και τέλος ο πάπας Γρηγόριος Χ έστειλε ως προς νόμιμους και αληθείς πατριάρχες Θέσπισμα προσκαλώντας τους να δεχθούν τη διόρθωση του ημερολογίου.

Έτσι έπραξε πάντοτε η Augusta και ένδοξη Δημοκρατία, έτσι χρησιμοποίησε ο ποντίφηκας τους Έλληνες, μολονότι δεν ήταν ενωμένοι με την καθολική Εκκλησία. Δεν τους αντιμετώπισε ως σχισματικούς, δεν απέφυγε ποτέ την επικοινωνία μαζί τους και ως αληθινή απόδειξη της πατρικής του ευλογίας, διέταξε κάθε φορά και μέχρι σήμερα, οι αντιπρόσωποί του στη Δαλματία, στα Νησιά και στον Μωρέα να επικοινωνούν με τους Έλληνες, να μετέχουν στις τελετές τους, να παρακολουθούν τις λειτουργίες τους και να δέχονται τις ευλογίες των επισκόπων τους. Το ίδιο ελπίζει από την βασιλική εύνοια και τώρα το πιστότατο Γένος των Ελλήνων στη Βενετία, αναστατωμένο από αυτόν που θα ήθελε να θυσιάσει στις μάταιες και φιλόδοξες ιδέες του το καλό, την ευπρέπεια και την ηρεμία τους.

2. TO ΚΕΙΜΕΝΟ

Βενετία, Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας, Busta: Arcivescovi di Filadelfia con processi. No 362/2

Copia [post 1706-ante 1709]

Apologia all' Informazione presentata da Monsignor Melettio Tipaldo Arcivescovo di Filadelfia, contro Greci, dell' Eccellente Dr Abate Fardella Lettore in Padova.

E costume solenne di ogni ingiusto pretendente, abbandonare la verità, e la base fondamentale di ogni legittima e ragionevole pretesa, ed appigliarsi agli inganni e falsità, unico reffugio degli ambiziosi², per arrivare a capo di quei disegni, che va machinando; e così non altrimenti si scorge aver operato l' ignoto autore dell' informazione, esposta a Pubblici riflessi contro la Nazione Greca per giungere a quel fine, ove lo spinge lo stimolo dell' interesse, e dell' ambizione. Si serve di certe considerazioni lontane dalla verità, e tutte fondate sulla falsità, persuadendosi di poter impegnare³ con tali fraudolenti notizie l' infallibile sapienza del Serenissimo Principe.

Rappresenta egli in primo luogo, che la Chiesa di S. Giorgio sia stata concessa dalla Pubblica clemenza a soli Greci dipendenti dalla Chiesa Romana, e non a quelli, che vivono rassegnati al Patriarca Eucumenico di Costantinopoli, e per provare ciò suppone, che i Greci ricovrati in questa Serenissima Dominante, siano stati reliquie di quei Greci, che rimasero uniti alla Chiesa Latina secondo l' accordato del Concilio⁴ di Fiorenza, dopo la presa di quella gran Metropoli; Quando ciò sia stato lo⁵ può attestare, chi nelli auttori Latini, ha letto lo stato, e gli progressi di quella sì celebre unione, che quasi tutti affermano, che tanto tempo durò: quanto il viaggio de' Greci da Fiorenza in Costantinopoli⁶, dopo il Concilio Marco d' Effeso, partecipò con Lettere alli tre Patriarchi d' Oriente non doversi tener || (φ. 3v) più valida l' unione nata nel sinodo di Fiorenza per esser stati obbligati li Vescovi Greci alla sottoscrizione dalle minacce, e con la violenza, e perciò soggiunge, che i Patriarchi scrissero all' Imperatore con denunciarli scomuniche et anatema, acciò dessistesse dalla propagazione dell' unione, e rimediasse a sì grave disordine, nato per opera sua, dal che ne seguì che tutti li Vescovi, e Clerici, ritrattando le sottoscrizioni fatte in Fiorenza radunorono sotto l' Imperator Costantino un nuovo Concilio nel tempio di S. Soffia, et in esso dichiararono sciolta l' unione, e derogato in tutte le sue parti l' accordo fatto nel concilio Fiorentino; ora se l' esito dell' unione descritto dal Palavicino, come falsamente asserisce l' autore dell' Informazione, ch' essa duro fino alla presa di Costantinopoli, se i tre Patriarchi minacciavano scomuniche all' Imperatore, a causa della medesima,

2. C(opia)2: desperati.

3. C2: ingannar.

4. C2: post Concilio: Fiorentino scacciati da Constantinopoli da parteggiani di Marco d' Effeso dopo la perita di questa gran Metropoli.

5. C2: lo può... che nelli auttori Latini ho letto.

6. C2: Palavicino Gesuita scrivendo di questa materia dice che arrivati i Greci in Constantinopoli dopo il Cosilio Marco d' Efeso.

come fatta per disordine; come dice, che mantenero ferma l' unione, e palese Comunione colla Chiesa Occidentale? Se il Concilio congregato in Costantinopoli distrasse l' accordato tutto, in quello di Fiorenza, come rimasero li Greci uniti alla Chiesa Latina?

Lo stesso si deduce ancora per una Lettera scritta a Greci da Nicolò Quinto, che fu successore di Eugenio Quarto. In questa doppo varie minaccie, che scrissero loro per aver sciolto l' accordato nel Concilio, prorompe finalmente in queste espressioni. Gran fatto è questo: tutto l' Occidente ha ricevuto la definizione del Concilio Fiorentino, tutte le Nazioni l' hanno abbracciato Spagnoli, Francesi, Alemani et i Greci soli non vogliono sottomettersi all' accordato; essi soli restano ostinati ne' primi loro sentimenti. Ciò scrive prima della presa di Constantinopoli; dove dunque e la ferma e costante unione delle due Chiese segnata⁷ dall' autore? || (φ. 4) Dove quella grande supposta moltitudine de' Greci sopra quali non potè fare impressione il Metropolitan Effesino?

Veduto questo a chiara intelligenza essere totalmente alieno dalla verità, vediamo ancora quanto è falso ciò che maliziosamente si fa lecito di soggiungere. Dice lui che tutti quelli, che rimasero uniti alla Chiesa Latina, scacciati dalli Ecclesiastici del partito di Marco d' Effeso, dopo la presa di Costantinopoli, vennero a ritrovare ricovero e libertà nel seno di questa Augusta Repubblica, conservando sempre amore e fedeltà verso il Serenissimo Principe; et adduce per Testimoni li due Regni di Cipro e Candia.

Un bel ingegno torbido è questo, che procura disseminar discordia fra sudditi e disunire con gelosia i Popoli, che vivono rassegnati al loro Principe⁸?

Grande ingiuria lui fa all' amore de' Sudditi, ma la fa maggiore alla cognizione infallibile del Principe, che sa per esperienza quanto sia benemerita la Fede⁹, quanto costante l' amore de' Sudditi Greci, verso questo Augusto Dominio.

Non vedo¹⁰ già che distinta non sii stata la fedeltà de Sudditi Ciprij e Cretensi; ma ciò segui forse, perch' essi inclinavano il Capo al Vescovo di Roma, e perchè vivevano uniti alla Chiesa Latina? Tanto è lontano, che da tal causa di fatto sia nato un cosi degno effetto, quanto è certo, che dalla notizia de' fatti si raccoglie l' opposto.

7. C2: sognate.

8. C2: Dunque al parere di esso i Greci che non sono uniti alla Chiesa Romana non sono fedeli al loro Principe.

9. C2: fedeltà.

10. C2: nego.

Vi sono¹¹ ancora oggi le famiglie benemerite Cretensi, e viverà sempre comendata ne' posteri la fedeltà mantenuta al loro gloriosissimo Principe, ad onta de' vantaggiosi progetti del barbaro nemico¹². Abbandonata, doppo resa la Patria, seguirono le insegne gloriose di questa Repubblica, sol per non lasciar mai l' essere fedeli al loro Principe. Ora questi si domandino qual unione hanno mai avuta con la Chiesa Romana, e risponderanno unanimi, e concordi non men questi, che hanno la sorte di vivere sin nella Dominante, che quelli, che abitano l' Isole di Ceffalonia Corfù e Zerigo di venerarsi nella Chiesa universale la Chiesa Latina ma non aver con essa comunicazione imaginabile, e come si può negare, che la fedeltà e l' amore de' Sudditi Cretensi verso il Principe non sia incomparabile? E poi dove si lascia la divozione degli altri Greci soggetti al Veneto¹³ Dominio di Corfù. che per tanti secoli, si gloriano d' inclinar il Capo alla Veneta Maestà? Non sono essi fedelissimi al loro Principe, non hanno dato segno d' intiera fedeltà colle sostanze e colla vita, quando lo richiese il Pubblico servizio, come fecero e fanno li Spartani, e Cimarioti? eppur essi non si professano alla Chiesa Latina, nè stanno all' accordo del Concilio di Fiorenza.

I nuovi Sudditi della Morea, che dispendenza hanno dalla Chiesa Romana rassegnati alla Costantinopolitana osservano il rito, mantengono il dogma, e per questo furono mai in sospetto di fede appresso il suo Principe, anche prima di gustare il giogo soave di questo clementissimo Governo, mostrarono la loro fedeltà innata nella Guerra decorsa, quando posposta alla gloria delle Pubbliche armi la propria salute, impugnarono la spada contro l' empio Trace, seguirono il generoso esempio con pari fede i Popoli Greci delle circonvicine Città, anco non Suddite, nè dubitarono di seguire le Pubbliche insegne molti di Levadia, di Tebe, e tutti quelli d' Atene?¹⁴ eppur questi riconoscono per loro capo spirituale Ecumenico il Patriarca di Costantinopoli.

'E falso dunque, che i Greci non mantengono fedele l' unione con la Chiesa Latina, non la mantengono al loro Principe, e tanto più falsa si fa conoscere l' asserzione del debole autore, quanto chiare si scorgono le dimostrazioni della Pubblica || (φ. 5) gratitudine verso la fede de' Sudditi Greci quanto è palese la cognizione che ha della medesima la Pubblica mente la quale perchè li conosce fedeli, e non dubita della loro divozione

11. C2: vivono.

12. C2: inimico.

13. C2: Imperio? De Corfioti che giurarono volontario vassallaggio alla Repubblica? di quei del Zante, Cefalonia, Cerigo.

14. C2: e pur questi sono e diritto a di Dogma differente questi.

continuamente fida a Soldati Greci la difesa delle sue Piazze a Marinari Greci la direzione delle sue Navi, a Greci Ammiragli la condotta delle sue Armate, onora e freggia i Greci con titoli di Conti e K(avalie)ri, li fa Capitani di Soldatesche, Collonelli di Squadre, Governatori d' Arme, e perfino Sargenti Maggiori di Battaglia.

Non cessano però qui l' imposture dell Autore; si va più inoltrando¹⁵ con rimprovero di mendace; dice che la Chiesa Greca non è mai stata dichiarata scismatica a contemplatione de' Greci, restarono uniti colla Chiesa Latina, sicchè con stupore e scandalo solo esso ardisce ciò che la Chiesa non si muove a fare. Il Papa che si reputa Capo della Chiesa non dichiara li Greci scismatici, non li considera membri recisi del corpo de' Fedeli, li tollera pertinaci nello loro antiche opinioni, o per mostrare la sua pietà verso una Nazione tanto benemerita con fede, o per comprobare riverenza verso una Chiesa, che vanta tante migliaja de' Martiri, e de' Dottori, e costui come nemico del nome Greco, ardisce con Pubbliche Informazioni chiamar li Greci empi, bestemiatori, scismatici, Eretici.

Ma si noti quanto mendace comparisse ai riflessi de' Dotti la sua proposizione; Che torto farebbe il Papa a Greci uniti, se dichiarasse scismatici li Greci, che non stanno all' accordo del Concilio di Fjorenza; già essi non hanno che fare con gl' altri, che si professano indipendenti da Roma? dunque dichiarandosi questi Scismatici, essi non riceverebbero offesa. Allora potrebbero dolersi quando la dichiarazione cadesse universalmente sopra tutta ll (φ. 5v) la Nazione Greca, senza distinguere li uniti dalli indipendenti, ma fatta la dichiarazione non vedo che si faccia torto¹⁶ nè agli Inglesi Cattolici, nè alli Alemanni Cattolici, quando il Pontefice scomunica quelli, che sono della seta di Calvino, e di Lutero, come fa lo stesso con tutto il fervore anche la Chiesa Greca pubblicamente, che non si scomunica sotto nome di Nazione, e poi perchè sempre intende di eccettuare quelli della Cattolica Credenza.

Nell' Oriente furono scomunicati ne' Concili¹⁷ li Nestoriani, quelli della seta di Eutichio, i seguaci di Sabelio e tanti altri Eretici; Se ne offese forse la Nazione Greca, perchè questi erano Greci, o forse in riguardo degli altri Greci Ortodoxi dovevano risparmiare fulmini degli anatemi, e delle scomuniche, perchè la censura cadeva sopra gli apostati, non sopra gli Ortodoxi?

15. C2: e senza temere il...

16. C2: come non si fa torto.

17. C2: i Ariani.

Non sussiste dunque la falsa asserzione dell' autore, che in riguardo de' Greci uniti non si dichiara Scismatica la Chiesa Orientale, altri sono i Riguardi della Corte di Roma in questo particolare, non quelli, che sogna l' autore.

Manco aveva a sussistere l' altro suo punto dire, che a causa de Greci Cattolici, i Latini abbracciarono in Levante il Calendario Vecchio.

Io vorrei sapere quali, e dove sono quelli Greci che l' autore chiama Cattolici o vero uniti. Di sopra lui accenno esser i Greci della Comunione Cattolica, quelli che sono stati scacciati da Costantinopoli dopo la perdita dell' Imperio, i quali si ricoverarono altri in Venezia, altri in Toscana, altri in Roma, in Sicilia, in Napoli. Ora dimando per questi Greci Cattolici, che sono venuti in Italia abbracciarono i Latini in¹⁸ ordine il Calendario Vecchio, o per altri Greci Cattolici, che sono in Levante? non mi potrà dire d' averlo ll (φ. 6) ricevuto per li Greci ricoverati in Italia, perchè essi passarono in queste parti dopo la presa di Costantinopoli l' anno 1453, e la correzione del Calendario segui l' anno 1582, che si computano più di cento venti anni dopo; e poi se vi fossero in grazia¹⁹ de medesimi non abbracciano i Latini che sono in Costantinopoli, nelle Smirne, in Scio, et altri paesi della Grecia, ne segue dunque, che sia stato accettato da Latini a contemplazione de' Greci Cattolici, che sono in Morea, e nelle quattro Isole del Serenissimo Dominio.

E qui lo prego mi dica, da quali segni comprenda, che i Greci della Morea, e delle Isole sia quelli Cattolici, che lui si figura? Detti Greci non stanno all' accordato del Concilio Fiorentino; universalmente teggono le loro antiche opinioni, non portano²⁰ alcuna obbedienza al Vescovo di Roma, dipendono nel spirituale dal Patriarca Costantinopolitano, quello riconoscono i loro prelati per Capo, da quello hanno le Bolle delle loro ordinazioni, quello commemorano nelle messe, da quello ricevono²¹ la comunicazione²² de' loro Santi, come fece l' Isola di Ceffalonia l' anno 1622 per S. Gerassimo, e l' Isola del Zante per S. Dionisio Sicuro Vescovo d' Egina l' anno 1703²³.

Dunque detti Greci non sono delli uniti, e come dunque può esser vero, che per tali Greci abbino ricevuto i Latini in Levante il Calendario Vecchio, ne' si arrossisce poi di soggiungere di averlo i Latini abbracciato a

18. C2: in oriente.

19. C2: degli uniti perchè al presente in gratia de.

20. C2: prestano.

21. C2: i tesori spirituali della Chiesa a da quella chiedono.

22. C2: canonizatione.

23. C1: 1709.

confusione de' Greci ostinati che in Venezia non vogliono abbracciare il Nuovo, con scandalo di questa gran Città, e poco decoro del Rito Greco.

Se sapesse i motivi del fatto non condanarebbe i Greci come ostinati anzi piuttosto li lodarebbe²⁴, come ben intenzionati al comodo comune della Nazione ed alli vantaggi del Principe. ll (φ. 6v) Non v' é dubbio alcuno, che quando il Serenissimo Dominio stabile, che i Rappresentanti seguissero in Levante il Calendario vecchio, abbia prima domandata la dipensa dalla Chiesa Romana alla quale nel spirituale è rassegnato, e perchè li fu concessa l' abbraccio, e lo fa mantenere sino al giorno d' oggi, (Regis ad exemplum), e però anche la Nazione Greca in Venezia, essendo soggetta nel spirituale al Patriarca di Costantinopoli implorò da quella sede l' indulto per i Greci abitanti. Monsignor Gabriel Severo il suo primo Metropolita, uomo di singolar virtù, e di sommo merito, fu quello, che una, e due volte umiliò all' Ecumenico Patriarca le suppliche della Nazione. La prima volta nemmeno ebbe risposta; la seconda riceve risposta, ma con dispiacere di veder riggettate le sue istanze.

Si vede sino al giorno d' oggi alle stampe lettera Patriarcale di Monsignor Geremia in tal proposito. Se dunque dal conto loro hanno fatto li Greci, quanto dovevano, e quanto potevano per ottener la dispensa, perchè ingiustamente imputarli per ostinati? Che da ciò poi ne nasca scandalo, e disordine in questa gran Città, nè si è mai udito, nè seguito disordine anzi confusione molta, nè seguirebbe con pregiudizio sommo della Pubblica utilità se qui si permettesse a Greci il diriggersi col Calendario Nuovo.

Il numero de' Forastieri Greci, che da tutte le parti concorrono in Venezia colle loro merci, supera quello delli abitanti; vengono volentieri, perchè sanno di averne una Chiesa, ove si coltiva il loro Rito, con quell' ordine, che si pratica ne' loro Paesi che se ciò non fosse, risparmierebbero a se stessi i disturbi del viaggio, per non aver da soccombere in quelli della confusione. Ora posta la innovazione del Calendario qual giudizio non formerebbero, se per esempio arrivassero in Venezia ll (φ. 7) e trovassero celebrarsi la Pasqua²⁵, indi ritornando ne' loro Paesi fossero di nuovo obbligati continuar la Quaresima, e far un altra volta la Pasqua? direbbero certamente come troppo idioti, e semplici in questa materia, che i Greci di Venezia vivono a capriccio, che come apostati, [che come apostati] ed iscomunicati non si devono praticare: dunque non è ostinazione de' Greci,

24. C2: commendarebbe.

25. C2: mentre essi non havessero meno pricipiato la Quadragesima? ovvero facessero qui la Pasqua, e ritornando ne loro Paese.

nè poco decoro del Rito il continuare l' antico Calendario anzi è prudente Economica, riguardo che si ha all' interesse Pubblico e al comodo privato.

Questa però, et altre simili leggerezze dell' autore poco sono da considerarsi. Quel che più preme è il punto da lui maliziosamente esposto circa la fondazione della Chiesa di S. Giorgio in questa Serenissima Dominante, dove dice, ch' essa sia stata permessa a soli Greci uniti alla Chiesa Latina, a quali furono rilasciati i Decreti dell' Eccellentissimo Senato, e le Bolle de' sommi Pontefici, e che perciò²⁶ fù fondata con esclusione di tutti quelli, che difendono l' antico dogma, e particolarmente di quelli, che assistono all' Altare.

Quanto ciò sia falso lo dimostra evidente la ragione. Da quali Greci pretende l' Autore, che sia stata fondata la Chiesa di S. Giorgio? Da quelli, che per esser uniti furono scacciata (sic) da Costantinopoli, dopo la perdita dell' Imperio? o da quelli di Cipro o di Candia, che come dice stetero, all' accordato nel Concilio. Se dai primi veda il saggio Lettore quanto esso è buggiando in tutte le sue proposizioni. Costantinopoli fù presa da Barbari l' anno 1453, e la Chiesa principiò a eriggersi nel 1514 sessanta un anno dopo; dunque come fù eretta da quelli di Costantinopoli, che probabilmente si può dire, che in quel tempo nissuno, o pochi vivessero? oltre di che li Pubblici Decreti nemeno fanno menzione di loro; Se da secondi anco da questo egli è mendace. I Ciprioti e i Cretensi non || (φ. 7v) si ricovrono in questa Augusta Dominante, sennon dopo la perdita delle loro Patrie. Segui l' una l' anno 1571: l' altra l' anno 1669, tempi molto posteriori alla fondazione di detta Chiesa; dunque nemeno da questi fù edificata.

Ma se si volesse gratis, et amore donargli qualche cosa per non renderlo affatto ridicolo nell' opinione di chi legge e concedergli, che i Decreti per l' erezione della Chiesa di S. Giorgio furono rilasciati a Greci di Cipro, di Candia, della Morea, e delle Isole, et altri luoghi della Grecia, come mai proverà, che essi erano di questi, che lui chiama uniti di quelli che dipendono dalla Chiesa di Roma? s' erano tali, perchè non commemoravano nella messa il Pontefice come fanno i Greci Latini in Calabria, in Sicilia, in Malta, in Roma, e Livorno? Perchè venivano²⁷ i loro Sacerdoti da Vescovi dipendenti dalla Sede Costantinopolitana, e non piuttosto dalli dipendenti di Roma per li Greci uniti? Altro qui non mi potrà rispondere, se non che tutto ciò si faceva allora da Greci Cattolici di quel tempo; ma che dopo si smembrarono dalla Chiesa Latina, si tolsero dall' obbedienza del Pontefice,

26. C2: dare la Chiesa conservarsi illesa su l' ordine in cui.

27. C2: ordonati.

e si soggettorono al Patriarca di Costantinopoli: Et una mutazione di tanta rilevanza segui tacitamente con tanta quiete senza confusione, senza strepito? Ed in qual angolo remoto del Mondo viveva allora²⁸ il Papa, che non ebbe notizia del fatto, che non si²⁹ lagnò, che non si oppose? come lasciò, che nel cuore dell' Italia gli fosse rapita una Chiesa a lui soggetta senza minacciare³⁰ a Greci, et a chi doveva impedire? e non si trova autore, che di ciò ne parli, e non vi è storico, che almeno alla sfugita lo tochi? mi stupisco come almeno l' Informatore non abbi fatto rificazione sopra il Decreto dell' Eccellentissimo Consiglio di Dieci del 1543 e dall' (φ. 8) quello congetturare se furono Greci indifferenti i Fondatori della Chiesa di S. Giorgio, e di quella dell' antico dogma. Vengono con esso obbligati li Greci di quel tempo ad elegere due Capellani Cattolici. Se quelli Greci Cattolici erano uniti, che bisogno imponerli³¹ l' obbligo di elegere due Capellani Cattolici? Se quelli Greci erano Cattolici, erano degli uniti. Dunque si sà, *che omne simile appetit suum simile*.

Convien dunque dedurre, ch' essi fondatori non fossero tali, come l' autore li suppone uniti alla Chiesa Latina; ma mi dirà, che nel mentre si disunirono. Bisogna che esso li misuri, come si vuol dire col suo braccio, volubili come lui et inquieti; in così poco spazio di tempo far una mutazione tanto notabile, et in una Città dove non sono nè permesse, nè tollerate le innovazioni, essere uniti nel 1514, e nel 1534 considerarsi disgiunti sotto altra obbedienza, sotto altro capo, se lo persuada chi può.

Nel 1569 esse dal Consiglio Eccellentissimo di Xci e Zonta un altro Decreto, con cui viene permesso, che vivono li Greci liberamente, e nel loro rito, e con le loro antiche opinioni e che non possino esser molestati dal Tribunale dell Inquisizione.

Quali sono³² queste opinioni de' Greci? quelle appunto, che sostiene, chi non sta all' accordato dal Concilio Fiorentino: quelle differenze, che in materia di dogma versano³³ fra Greci e Latini.

Se dunque i Greci Fondatori et i Greci di quel tempo erano uniti, e soggetti al Vescovo di Roma, o dell' istessa credenza, come potevano professare l' opinioni antiche che non solo³⁴ li separano dalla Chiesa Latina,

28. C2: ritirato.

29. C2: reclamo.

30. C2: scomuniche.

31. C2: l' obligatione di eleggere sacerdoti cattolici uniti? Non si sa che...

32. 2 questi antiche opinioni.

33. C2: vertono.

34. C2: solamente.

ma li soggettano per necessità all Chiesa Orientale. || (φ. 8v).

Nè occorre dire, che vivere nelle antiche opinioni sia vivere nel Rito, perchè l' informatore stesso suggerisce; et in questo non è buggiardo, altra cosa essere appresso Greci il Rito, et altra il Dogma, et il Decreto medesimo saggiamente distingue l' uno dall' altro mentre con diversi termini esprime rito et antiche opinioni.

E poi chi non sa che tutti quelli sono Cattolici Romani, siano Greci, siano Latini, e³⁵ che riconoscono il Pontefice per loro Capo, devono necessariamente essere soggetti al Tribunale dell' Inquisizione. Dunque se il Principe con suo Decreto esime li Greci da quel Tribunale, non si deduce con evidenza, che ciò lo fa, perchè i Greci fondatori erano di quelli, che nell' opinione s' uniformano alla Chiesa Costantinopolitana?

Posta questa infallibile verità, che non ammette eccezione, come si avvanza l' incauto Informatore a supplicare quelli del Serenissimo Governo, che escludino dalla Chiesa di S. Giorgio, quelli che diffondono le opinioni antiche? Non sono questi unifforni al dogma de' Greci Fondatori? Non sono questi, che il Principe vuole, che osservino il loro Rito, che vivono colle loro opinioni che non sijno soggetti all' Inquisizione? Dunque perchè volerli esclusi? Perchè pretendere che il sii tolto il libero esercizio della Religione, che vi sia introdotta innovazione nella loro Chiesa?

Il Serenissimo Principe cominò la sua indignazione all' Arcivescovo di Candia nel 1578, perchè pensò obbligare li Greci destinati al Sacerdozio alla professione della Fede Romana: gli protestò che si rimova da ogni innovazione in materia di Religione, gli espresse di esser Pubblica volontà, che i Greci in ogni luoco, ove si trovano, || (φ. 9) possano liberamente esercitar il Rito loro, vivere con le loro opinioni; Et esso col supplicar l' esclusione de' Greci dipendenti³⁶ della Chiesa di S. Giorgio tenta d' introdurre disordine, di causare sconvolgimenti, di pregiudicare le Pubbliche utilità, la pace comune, la giurisdizione del Principe? Si persuaderà mai la Pubblica sapienza di esaudire le perniciose istanze, con sommo scontento d' intiera Nazione, che umiliata implora la Pubblica Fede, la preservazione de' suoi Privileggi?

Nè si arrossisce poi per soddisfare alla sua ambizione, di screditar la Nazione, per eccitargli l' odio de' più semplici, di chiamare li Greci Scismatici, addossargli errori, imputargli bestemie tali, che può ben dirle, chi ha saputo contro la verità inventarle; ma non già inventarle ma professarle, un Popolo

35. C2: eo ipso.

36. indipendenti.

fedele, una Nazione che ha sentimenti di vera pietà et un animo ripieno di fedeltà, e venerazione verso il suo Religiosissimo Principe. E quando mai i Greci si fecero lecito di chiamar Eretici i Latini come l' imputa l' autore?

Dica apertamente dove ha letto una tal imputazione. Ne' Concilj ultimamente congregati da Greci ovvero in qualche Greco Autore? Se ne Concilj, manifesti³⁷ dove congregati: Siccome dissi di sopra in Costantinopoli nel tempio di S. Soffia per estermiar³⁸ l' accordato³⁹ nel Concilio Fiorentino, in esso non si vedono i Latini dichiarati per Eretici, o scomunicati: Se nell' altro, che si congregò in Moldavia sotto il Patriarcato di Partenio contro Lutero, e Calvino nemeno in questo si scorge minima ombra di scomunica contro i Latini. Dunque tal imputazione non l' ha letta ne' Concilij. L' ha letta in qualche particolar autore. Perchè addossare a tutti ciò, ch' è mancamento d' uno solo? Anche più d' un⁴⁰ autore Latino si piglia la libertà per meritar presso la Corte di Roma, chiamar⁴¹ Eretici i || (φ. 9v) Greci; E per questo doveranno⁴² prendersela contro tutti i Latini, contro la Chiesa Romana, che mail li condannò, nè mai venne a questa dichiarazione?

Aggiunge che i Greci tengono non farsi dal Latino Sacramento dell' Altare perchè consacrano coll Asimo. Anche questa è una falsa imputazione che si convince con il fatto. Qui in Venezia li Greci abitanti et in Padova giovani studenti si vedono per copia⁴³ nelle Chiese Latine umiliarsi al Sacrificio Sacrificio Sacratissimo dell' Altare; ascoltar la Messa quando non possono intervenire alla sua; il simile fanno⁴⁴ li Greci dell' Isole in Levante, li Popoli Albanesi, i Dalmatini di Rito Greco, che militano in Italia nel Pubblico servizio. Di più, nelle Chiese Latine i Greci accettano il Guardianato delle Scuole del Santissimo, concorrono nell' esposizione del Santissimo, accendono Lumi innanzi le loro Porte nel Venerdi Santo quanto passa il Venerabile⁴⁵. Dunque come possono dire che i Latini non facciano Sacramento mentre l' adorano. Almeno avesse data un occhiata agli auttori Greci, che lui chiama scismatici che da medesimi avrebbe appreso senza mentire in qual concetto si tenga da Greci il Sacramento de' Latini. Nicolò Cabasila, o Nilo Tessa-

37. C2: uno ne; fù congregato (come ho detto disopra).

38. C2: esaminare l' accordat fatto.

39. C2: fatto.

40. C2: o degli auttori Latini.

41. C2: li Greci Eretici.

42. C2: essi invehire.

43. C2: per lo più.

44. C2: praticano.

45. C2: Santissimo.

lonicense⁴⁶, Demetrio Vescovo di Bulgaria, e tanti altri apertamente dicono: “Non possiamo asserire, che gli Azimi de Latini non siano consagrati” Essi non negano il Sacramento bensì nell’ animo loro dicono, che i Latini non dovevano mutare l’ antica consuetudine nè alterar ciò, che costantemente hanno mantenuto tanti Santi Pontefici, sino ad Alessandro Primo che fu anche il primo che consagro in asimo, come si legge nel Palatino. Ecco dunque come falsa l’ imputazione. || (φ. 10) Ma finalmente⁴⁷ è ancora bestiale, ciò, che empicamente continua a suggerir l’ autore, cioè, che da Greci non si tenghino i Latini battezzati. Quanti Latini Uomini e Donne in Levante passano dal Rito loro a quello de’ Greci con l’ occasione, che s’ accompagnano in Matrimonio; eppur mai s’ udi tal empietà, che alcuno di essi sia stato ribattezzato. Quanti Greci non uniti ritrovandosi in Pubblico servizio fecero battezzare i loro figli alla Latina per mancamento di Chiesa Greca nelle parti d’ Italia? Eppure chi di quelli ritornato nella Grecia ardi ribattezzarlo? Certo che indubitabilmente il farebbero, se tenessero i Latini per non veri battezzati. I Luterani, e Calvinisti Eretici della Chiesa Greca scomunicati si considerano da Greci ben battezzati; et i Latini, che non soggiacciono a tali censure non saranno tenuti alla stessa condizione⁴⁸? E quali sono li autori, che lo dicono? dove sono i registrati esempi, che l’ affermano. Non è questa una vera calunia? Guai a Greci se avessero fatto co’ Latini, ciò che questi fecero nella Polonia⁴⁹, quando s’ unirono con la Chiesa Latina⁵⁰, che apertamente li battezzavano. Contro di essi avrebbe fulminato anatemi la Chiesa, imprecazioni il Popolo ingiurie insopportabili la plebe più vile. Eppure i Latini lo fecero, niuno li tonsò; Et i Greci che non lo fanno nè lo dicono, nè lo credono vengono così sfacciatamente imputati?

Dice⁵¹ inoltre l’ Informatore, che li Greci chiamano Empi e Scelerati gli Ecclesiastici del Rito Latino. Quali Greci? non già quelli, che abitano in Venezia, li quali venerano, e rispettano i Religiosi Latini, li praticano, li conversano, e li hanno per amici; e se qualche⁵² || (φ. 10v) autore lo dice, parla di quelli Ecclesiastici Latini, che senza carità Cristiana, scrivendo

46. C1: Campatiola, Nicolo Tessalonicense.

47. C2: *avri* finalmente: falcissimo. Παραλείπει το: bestiale.

48. C2: per veramente battezzati; Ma che?

49. C2: con Ruteni.

50. C2: alla Chiesa Romana.

51. C2: Ma ci è di più dice l’ Informatore, i Greci dicono che gli Ecclesiastici del Rito Latino sono empì e scelerati.

52. C2: Greco.

contro Greci inveiscono contro di essi; più che se parlassero contro Luterani e Calvinisti. Parla di quelli, che ardiscono dire, che il Clero Costantinopolitano è una Sinagoga di Ebrei, un' abitazione de' Demoni. Parla di alcuni altri più moderni, che per aquistar merito appresso la Corte Romana, con la novità dell' espressione chiamano i Greci Fociani, Sontutori⁵³ Divoratori, Animalì nati al ventre⁵⁴, che ne' loro libri scrivono più ingiurie contro Greci, che ragioni in favor delle loro opinioni⁵⁵.

Di questi Religiosi parla qualche Greco⁵⁶ perchè viene stimolato dalle loro ingiurie agli altri che non⁵⁷ molestano che non gli offendono professa tutta la venerazione, come ben lo confessano tanti sacerdoti Latini, che vivono nelle Isole⁵⁸, e nel Regno di Morea, e che oltre il rispetto conseguiscono da Greci non poche Elemosine. Che se li Greci per li sacerdoti Latini formano tanta stima, giudichi il Lettore prudente quanta sia la divozione professata da loro alli Santi Latini, che con onore⁵⁹ dice l' Informatore essere chiamati da essi nemici di Dio. Li venerano⁶⁰, ma li venerano condizionatamente perchè la separazione della Chiesa toglie loro, questa perfetta notizia, che si richiede per poterli assolutamente venerare sopra gli altri⁶¹. Non sparlan di Loro, nè imitano in ciò la perversità di alcuni, che scorrendo de' unovi Santi Greci, parlano con più sprezzo, che non farebbono de' Profetti Maomettani:

Falla⁶² in ciò, che dice, che i Greci negano il Purgatorio, perchè la Chiesa Greca incessantemente prega per le anime || (φ. 11) defonte fa ogni giorno commemorazione nella Messa de Morti, canta ogni Sabato l' Offizio de Morti offerisce all' Altissimo⁶³ l' incruento Sacrifici (sic)⁶⁴ all' Altare per i Morti; dunque non nega all' anime de' morti un luoco; ove possono ricevere sollievo delle pene⁶⁵ dall' Elemosine e dalle altre opere di Pietà, che fanno per essi i Fedeli. Il punto della questione consiste in questo; se il loco

53. C2: poratori.

54. C1: Amolinati, Altentre.

55. C2: della verità.

56. C2: e parla.

57. C2: lo.

58. C2: tanti religiosi che nelle Isole.

59. C2: con orrenda bestemia.

60. C2: i Greci.

61. C2: li Altari.

62. C2: Falsa.

63. C1: δυσανάγνωστο.

64. C2: sacrificio dell Altare.

65. C2: dalle preci.

sia distinto, o se in esso vi sia fuoco⁶⁶; et in ciò controversano⁶⁷ i Greci colli Latini, il che non è Dogma. Dogma è bene che si debbano far Elemosine, Sacrifici, Orazioni per li Defonti, et in ciò li Greci, si accordano con i Latini.

Mendace è ancora⁶⁸ nell' altro punto, che dice che i Greci tengono che le parole Domenicali, non siano la forma del Sacramento; Questa è una sua calunia, un impostura maligna; Loro affermano che la parola⁶⁹ di Gesù Cristo, e l' invocazione dello Spirito Santo, facino il Sacramento venerabile dell' Altare. Così l' anno da S. Basilio, così l' insegna nel libro de fide ortodossa S. Gio(vanni) Damasceno, così l' insegna nella sua Litturgia S. Gio(vanni) Crisostomo⁷⁰, tutti tre gran Dottori della Chiesa, Gran Santi, e riveriti con pari riverenza da Greci, e Latini. Se poi pare al bell' ingegno dell' informatore, che quelli gran Santi fallino, come pare a lui che fallino ancora altri grandissimi Dottori⁷¹ di Santità e di virtù incomparabile che sostentano, che il Lume visto dagli Apostoli nella trasfigurazione di Gesù Cristo essere stato lume increato, uguale a quello che in Cielo vedono i Beati, e non creato⁷²; in questo senza punto di dipiacere si contentano li Greci di fallare con Santi di tanta virtù, di tanto merito.

Ma non finiscono ancora l' imputazioni dell' Autore. Ne ll (φ. 11v) addossa di più ai Greci due altre che veramente formano le principali differenze tra le due Chiese, ma però non vagliano a farli considerare per Eretici e Bestemiatori come maliziosamente espone.

La prima è il primato del Papa⁷³ [a cui dice che i Greci negano la sovrana autorità data gli di Dio come successore di S. Petro]. Grande è la malignità di esso. Imputa ai Greci per errori, ciò che senza imputazione alcuna insegna e difende la Chiesa Gallicana. Mi dica in grazia che cosa dicono i Greci del Papa, che lo stesso non sostentino i Francesi? Se li Greci non lo vogliono infallibile, nè anco i Francesi lo riconoscono per tale. Se i Greci dicono ch' egli non è sopra i Consigli il medesimo affermano anche i Francesi. Se i Greci non li danno l' universale appellazione della Chiesa, lo

66. C1: foco.

67. C2: controvertono.

68. C2: l' autore dell Informazione.

69. C2: Loro affermono che le parole di Gesù.

70. C2: με διαφορετική σειρά τους πατέρες; S Basilio, Crisostomo, Gio Damasceno. Venerati αντί riveriti.

71. C2: gravissimi auttori.

72. C2: creatura.

73. C1: παραλείπει από: a cui dice... di S. Pietro.

stesso negono li Francesi. Se li Greci sostentano ch' egli non a assoluta giurisdizione sopra gli altrui Vescovi tanto anche pretendono i Francesi. Se li Greci lo bramano sottoposto alli Concilj in cui ancora i Francesi conven-gono. Finalmente se li Greci li danno, ch' egli sia Capo della Republica Cristiana, primo in Dignità, primo in sedere in Concilio, primo nel pronunciare la sentenza, questo e non più gli accordano i Francesi, Dunque perchè questa differenza? Vogliono Scismatici li Greci, e quelli della Chiesa Gallicana, che dicono lo stesso⁷⁴ si reputano Cattolici? Non è questo un effetto di odio sviscerato, d' una maliziosa antipatia?

L' altro punto proposto di differenze dall' Informazione è quello della Processione. In questo dice, che i Greci sostentano, che lo Spirito Santo non proceda dal Figlio⁷⁵.

Ringraziato sia il Cielo, che finalmente dalla sua Bocca è uscita una proposizione vera; sicche tutti i Greci || (φ. 12) universalmente lo dicono, e lo attestano che il Figlio non è causa, non è fonte, non è origine dello Spirito Santo.

E cosi dicendo non sono mai stati condannati da Concilij nè imputati⁷⁶ Scismatici. Questa opinione è sostenuta da tutta la Chiesa Orientale per tanti secoli con l' autorità de' più celebri Dottori, de' Santi più venerabili del Cristianesimo. Dunque come forma dei Greci concetto cosi ingiusto l' Informatore, chiamandoli Bestemmiatori della Cattolica verità, Eretici Fociani.

'E noto a Roma, è noto al Principe, è noto a tutta la Chiesa⁷⁷, che Greci cosi Sudditi, ch' esteri in universale non stanno all' accordato del Concilio Fiorentino, non sono soggetti al sommo Pontefice, vivono nel loro Rito venerabile, con le loro antiche opinioni nè per questo li condannano, o escludono da loro Stati della Comunione, come insinua l' Autore dell' Informazione: alla pubblica maturità, che siano levate (sic) dalla Chiesa di S, Giorgio, levati dall' Altare e per conseguenza scacciati da questa Serenissima Dominante⁷⁸.

Non è venuta mai la Chiesa Latina a questa perniciosa deliberazione di dichiarare li Greci Scismatici, di scomunicare li loro Patriarchi, di togliere loro con giuridica sentenza la Podestà di proibire che non si comunichi con loro, che non gli si venda o quell' obbedienza, o quei diritti che a⁷⁹ lor gradi

74. C2: professano d' un odio inveterato d' una maliziosa antipatia.

75. C2: filliolo?

76. C2: per Eretici ne dichiarati Scismatici.

77. C2: latina.

78. C2: Patria.

79. C2: a loro grado competono nonostante qualunque.

competono, notorietà di fatto, che vi fosse incontrario; anzi li sommi Pontefici hanno sempre tenuti⁸⁰ li Greci universalmente Cattolici, hanno considerato li Vescovi⁸¹ di Oriente come veri e legittimi Pastori, e perciò Leone Xmo mando un breve ai Greci come Cattolici al Concilio di Trento, ed ll (φ. 12v) ultimamente Gregorio Xmo mandò⁸² come a Legittimi, e veri Patriarchi Brevi e Legati invitandoli a ricevere la correzione del Calendario.

Così a sempre fatto questa Augusta e gloriosa Repubblica, così a trattato li Greci il Principe, con tutto che non uniti alla Chiesa Latina; non si⁸³ a mai tenuti per Scismatici, non si è mai contenuto dal non⁸⁴ comunicare con li mede(si)mi, anzi per vero segno della⁸⁵ Paterna sua Predilezione a comandato in ogni tempo, e sino al giorno d' oggi, che i suoi⁸⁶ Rappresentanti nella Dalmazia, nell' Isole, e nella Morea comunichino con Greci, intervenghino nelle loro solennità, ascoltino le loro messe, ricevino le Benedizioni⁸⁷ da Loro Vescovi. Lo stesso spera dalla sua Reggia Clemenza anche al presente la fedelissima Nazione Greca in Venezia, perturbata da chi vorrebbe sacrificare alle sue vane ed ambiciose Idee il bene, il decoro, e la quiete della mede(si)ma. Fine.

3. ΣΧΟΛΙΑ

Ο συντάκτης της Apologia, ο οποίος σύμφωνα με τον τίτλο της είναι ο καθηγητής του πανεπιστημίου της Padova, Abate Fardella, δεν αναφέρει πουθενά το όνομα του Μελετίου και δίνει την εντύπωση ότι αγνοεί ποιος είναι ο συντάκτης της. Τον αποκαλεί: *I' ignoto autore, il debole autore, l' incauto Informatore, mendace*, και άλλοτε ειρωνικά: *il buon autore, un bel ingegno turbido*, αναφέρεται στις *leggerezze dell' autore*, ή χαρακτηρίζει τους ισχυρισμούς του *bestiali* και θεωρεί ότι *falla ή falsa in ciò che dice*.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι από την αρχή κατηγορηματικά χαρακτηρίζει αυστηρά τον «άγνωστο» *Informatore* και επιμένει ότι ο λόγος της σύνταξης και της διάδοσης αυτής της *Informazione* είναι η φιλοδοξία

80. C2: trattato... come Cattolici.

81. C2: Patriarchi.

82. C2: mandando un breve ai Greci per l' errettione della Chiesa di S. Giorgio li chiamano figlio li diletta Clemente VII nella Bolla rilasciata a favore de Greci li suppose universalmente Cattolici. Paolo III con lettere benigne invitò li Patriarchi Greci.

83. C2: li.

84. C2: di αντί dal non.

85. C2: Clementissima sua Paterna Predilatione.

86. C2: publici.

87. C2: la Penedizione.

του: *il stimolo dell'interesse e dell'ambizione*. Δεν είναι η πρώτη φορά που αποδίδονται οι ενέργειες του Μελετίου στη φιλοδοξία του. Όλοι όσοι έγραψαν ως τώρα γι' αυτόν επισημαίνουν ότι τα φιλόδοξα σχέδια του να γίνει καρδινάλιος ή ακόμη και πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, τον οδήγησαν στη *diabolica frode*. (Βλ. *Informazione della Nazione greca*, αρ. 1).

Η *Informazione* κυκλοφόρησε ανώνυμα και αχρονολόγητη δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι είναι έργο του Μελετίου, γεγονός που ήταν γνωστό και στην εποχή του. Στην *Informazione della Nazione Greca*, αρ. 1, αναφέρονται τα ακόλουθα: *Due scritture circolari si vedono una con titolo d' Informazione et l'altra di Lettera, la seconda sottoscritta da questo Mons(igno)re la prima senza sottoscrizione, si conoscono però d' un istesso autore mentre sono gemelle, ne si diversificano, che nelle brevità, e diffusione*. Και παρακάτω σχετικά με το περιεχόμενο της *Informazione* αναφέρει: *Se la savienzza di V(ostr)a Ser(en)i)tà osserverà il contenuto di questa Informazione la confusione de asserite historia fà conoscer la falsità delle sue assertioni, e la falsità del contenuto il torbido suo animo di stabilire gl' incomodi à V(ostr)a Ser(en)i)tà nel Levante e diminuire il commercio di Venetia*. Η ίδια πηγή μας βοηθεί να ορίσουμε τον *terminum post quem*, δηλαδή το έτος 1707, χρονολογία που έχει συνταχθεί η *Informazione* αρ. 1.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι δεν είναι δυνατόν ο συντάκτης της *Apologia* να μην εγνώριζε ποιος ήταν ο *Informatore*. Υποθέτω ότι, υποκρινόμενος πως απευθύνεται προς έναν άγνωστο, διευκόλυνε το έργο του ώστε ελεύθερος να τον κρίνει αυστηρά και να εκφράσει την αγανάκτησή του, γεγονός που θα ήταν δύσκολο αν απεκάλυπτε ότι γνωρίζει πως απευθύνεται στον ευρύτατα γνωστό στους κύκλους της Βενετίας, ορθόδοξο μητροπολίτη Φιλαδελφείας.

Σχετικά με την άδεια ανέγερσης της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου υπονοεί τις γνωστές Βούλλες του πάπα Λεόντος Ι': α) 1514, Μαΐου 18: 'Άδεια ανέγερσις ναού και χορήγησης προνομίου απ' ευθείας εξάρτησης από την Αγία Έδρα, β) 1514, Ιουνίου 3, επικύρωση της προηγούμενης και γ) 1521, Μαΐου 18, χορήγηση προνομίων στους Έλληνες ενωτικούς⁷².

Σχετικά με τη Σύνοδο της Αγίας Σοφίας που αναφέρει εδώ, πρόκειται για την Σύνοδο του 1450 της οποίας έχουν διασωθεί τα πρακτικά. Οι γνώμες των ιστορικών διαφέρουν, άλλοι αρνήθηκαν και την ύπαρξη αυτής

72. Βλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Βούλλαι παπῶν περί τῶν Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων τῆς Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 7 (1970), σσ. 238 - 245.

της Συνόδου, άλλοι αμφισβητούν μονάχα τη γνησιότητα των πρακτικών, άλλοι δέχονται και τη Σύνοδο και τα πρακτικά ως γνήσια. Συνυφασμένη με την ύπαρξη της Συνόδου είναι και η ύπαρξη του πατριάρχη Αθανασίου ο οποίος, σύμφωνα με τα πρακτικά εξελέγη από τη Σύνοδο και αντικατέστησε τον ενωτικό πατριάρχη Γρηγόριο Γ' ⁷³.

Οι *autori latini* στα έργα των οποίων μελέτησε τα σχετικά με lo stato e gli progressi di quella celebre unione δεν κατονομάζονται. Στην copia της *Apologia* που υπάρχει στον ίδιο φάκελο (Βενετία ΑΕΚ, αρ. 362) υπάρχει η ακόλουθη φράση που παραλείπεται εδώ: *Palavicino Gesuita scrivendo di questa materia dice*. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για τον Pallavicino Pietro Sforza, Ιησουΐτη, καρδινάλιο (1607-1667), καθηγητή της θεολογίας και συγγραφέα θεολογικών έργων από τα οποία τα κυριότερα: α) *Assertionum theologicarum Sfortiae Pallavicini sacrae theologiae professoris in Collegio Romano S. J. Romae 1649-1652*. (τόμοι 8). Πρόκειται για μια σύνοψη ολόκληρης της θεολογίας. β) *Istoria del concilio di Trento ove insieme rifintasi con autorevoli testimonianze un Istoria falsa divulgato nello stesso argomento sotto nome di Petro Soave Polana. Roma 1656-1657*. Έχει γράψει και άλλα έργα που αναφέρονται στο αλάθητο του πάπα και την άμωμο σύλληψη. Το τελευταίο έργο του: *Arte della perfezione cristiana*, Roma 1665. Παρακάτω (φ. 3ν) θα αναφερθεί το όνομα του Pallavicino και στις δύο copie, πάντοτε σχετικά με την έκβαση της Συνόδου της Φλωρεντίας και τη Σύνοδο της Αγίας Σοφίας: *ora se l' esito dell' unione descritto dal Palavicino*.

Ο Νικόλαος Ε' (1389-1455), πάπας Ρώμης (1447-1455), ουμανιστής, ίδρυσε τη βιβλιοθήκη του Βατικανού και έκαμε τη Ρώμη κέντρο της Αναγέννησης. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΙΑ' Παλαιολόγος υπό την απειλή της πολιορκίας της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους, έστειλε πρεσβεία και ζήτησε τη βοήθεια του πάπα, ο οποίος επέβαλε ως όρο την ένωση των εκκλησιών. Ο αυτοκράτορας παρά την αντίδραση του κλήρου και του λαού του ζήτησε να στείλει τους κατάλληλους κληρικούς να βοηθήσουν για την πραγματοποίησή της. Έτσι τον Δεκέμβριο του 1452 οι απεσταλμένοι του πάπα καρδινάλιοι με ένα μικρό αριθμό λατινοφρόνων τέλεσαν ενωτική λειτουργία στην Αγία Σοφία και επικύρωσαν την ένωση. Η επικύρωση αυτή δεν ίσχυσε και δεν στηρίχθηκε από τον λαό. Άλλωστε ένα μήνα ενωρίτερα, τον Νοέμβριο του 1452 ιεράρχες στη Κωνσταντινούπολη είχαν καταδικάσει την ένωση όπως είχαν κάνει το 1443 οι πατριάρχες Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιερο-

73. Βλ. ΗΘΕ στη λέξη: 'Αθανάσιος Πατριάρχης, από τον Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ.

σολύμων στα Ιεροσόλυμα⁷⁴.

Δεν αναφέρει ο συγγραφέας που βρίσκεται δημοσιευμένη η επιστολή του πάπα Νικολάου Ε΄.

Στο φ. 6, όπου αναφέρει τη χρονολογία της αγιοποίησης του Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου από παραδρομή αναφέρει 1709 αντί του σωστού που παραδίδει η άλλη copia: 1703.

Σχετικά με τις προσπάθειες του Μελετίου για την επιβολή του νέου ημερολογίου στην ελληνική Κοινότητα της Βενετίας, παραπέμπει ο συγγραφέας της *Apologia* σε δημοσιευμένη σχετική επιστολή - απάντηση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Β; (του τρανού) προς τον τότε μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο την 6η Ιουλίου 1590. Αναφέρει: *si vede sino al giorno d' oggi alle stampe lettera patriarcale di Monsignor Geremia in tal proposito*. Η σχετική επιστολή δημοσιεύτηκε από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο στον Τόμο Αγάπης κατά λατίνων. Ιάσιο 1698, σ. 540-541⁷⁵.

Αναφέρονται (φ. 7ν-8) τα ακόλουθα θεσπίσματα του Συμβουλίου των δέκα: α) θέσπισμα του 1514: πρόκειται για το δουκικό θέσπισμα της 30 Απριλίου 1514 του δόγη Lorendan, σύμφωνα με το οποίο οι Έλληνες της Βενετίας, ύστερα από άδεια της Αγίας Έδρας ή της τόπικης εκκλησιαστικής αρχής, είχαν το δικαίωμα να αγοράσουν οικόπεδο στη Βενετία και να κτίσουν δικό τους ναό, αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο. (Επακολούθησαν οι δύο αλληπάλληλες Βούλλες του πάπα Λέοντος Ι΄ σύμφωνα με τις οποίες παρεχόρετο άδεια οικοδομής του ναού). β) θέσπισμα του 1534: Υπάρχουν δύο θεσπίσματα του 1534. Το πρώτο, της 30 Μαρτίου και το δεύτερο της 30 Μαΐου του ίδιου έτους, Τα προκάλεσε η εμφάνιση στη Βενετία του φιλοκαθολικού Αρσένιου Αποστόλη, πρώην μητροπολίτη Μονεμβασίας, τον οποίον είχε τιμωρήσει το πατριαρχείο με αφορισμό. Ήλθε από τη Ρώμη στη Βενετία με τις καλές συστάσεις του πάπα. Το πρώτο θέσπισμα τον επέβαλε, λόγω της αξίας και της οσιότητάς του, στους επιτρόπους του ναού του Αγίου Γεωργίου ως κήρυκα του θείου λόγου. Σύμφωνα με το δεύτερο, επέτρεπαν στον Αποστόλη, παρόντος του πατριαρχικού βικαρίου, να εκλέγει δύο ιερείς καθολικούς για να λειτουργούν στην εκκλησία των Ελλήνων.

Παρακάτω αναφέρει θέσπισμα του 1569. Το θέσπισμα αυτό μας είναι γνωστό και από τις *Informazioni della Nazione Greca*: α) *Informazione ap.*

74. Βλ. ΙΕΕ, *Εκδοτικής Αθηνών*, τόμ. Θ΄, 'Ο Έλληνισμός κατά την ύστεροβυζαντινή περίοδο, Μ. ΑΝΑΣΤΟΣ, Θεολογία, σ. 381.

75. Βλ. και Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Χρυσόβουλλα και γράμματα τῶν Οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν, Βενετία 1893, σ. 20 - 24.

1, (φ. 13v): oltre gl' altri citati decreti 1569-17 Zugno e 1578-20 Agosto et, altri, che alla Nazione sono ignoti che nelle memorie di V(ostra) S(ereni)tà pur troppo si conservano che certamente considera questa Chiesa greca di Venetia unita a quelle di Levante. β) *Informazione ap. 2 (φ. 21): Li posteriori decreti dimostrano qual sii la benigna e sempre adorata Pub(li)ca volontà.* 1569:17 Giugno. *Decreto dell' Ecc(ellent)o Cons(igli)o di Xci con la giunta scritto con Ducali al Duca, Capit(ol)o e Con(siglier)i in Candia e Successori palesa con qual occhio benigno venghi della pub(li)ca potestà rimirata questa fedelissima Nazione.* (Παραθέτει το κείμενο)... *Vi dicemo col Cons(igli)o N(ost)ro di Xci e Zonta che essendo sempre statto comportato, che li Greci vivano liberamente nelli stati nostri et etiam in questa Città secondo li Riti e opinioni loro antique, dobbiate nell avvenire usare ogni diligenza maggiore, acciò che non siano da quel Tribunale dell' Inquisitione introdotte, novità le quali sogliono per il più partorire scandali, e disturbi; e specialmente dal predetto Tribunale dell' Inquisitione non sieno molestati li Greci, purché vivano secondo li Riti et antiche opinioni loro, e che non entrino in questo nuove heresie.* γ) *Informazione ap. 3 (φ. 1v-2): anzi l' anno 1569: 17 Giugno in decreto dell' Eccellentissimo Consiglio di Xci e Zonta viene espresso essere satto sempre comportato che i Greci vivano liberamente nelli stati del Serenissimo Dominio et in questa Città, secondo i Riti et Opinioni loro antiche, e medicamente che dal Tribunale dell' Inquisitione non siano molestati le Greci.*

Οι παραπάνω *Informazioni* αναφέρουν και το δουκικό θέσπισμα του 1578: 20 Αυγούστου, το οποίο απευθύνθηκε επίσης προς τους *Rappresentanti nella Città e Regno di Candia non occasione, che quell' Arcivescovo non voleva che fossero ordinati Pretti Greci, se non sottoscriveva di sottoporsi al Rito della Chiesa Romana, per il che ne erano nate alterrazioni di somma importanza, perciò vien scritto a detti Rapresentanti: Voi dovete sapere la diligenza, che in ogni tempo havemo usato, perchè in quel Regno, e nell' altri luoghi nostri dove s' attrovano Greci gli sia osservato li loro Rito, acciò che senza alcun impedimento possino continuar in quello, che hanno fatto per tanto spatio d' anni.* (*Informazione ap. 2, φ. 22v-23, επίσης ap. 1, φ. 13v και ap. 3, φ. 2).*

Ο συντάκτης της *Apologia* προκαλεί τον *autore* να ειπεί που έχει διαβάσει, σε επίσημα κείμενα, όπως τα πρακτικά συνόδου, να αποκαλούν οι ορθόδοξοι τους λατίνους αιρετικούς. Αναφέρει την σύνοδο της Αγίας Σοφίας που συνήλθε με σκοπό να ακυρώσει τη σύνοδο της Φλωρεντίας, εκεί δεν απεκλήθησαν οι λατίνοι αιρετικοί. Εννοεί την σύνοδο του 1450.

Αναφέρει επίσης τη σύνοδο υπό τον πατριάρχη Παρθένιο που συνεκλήθη στη Μολδαβία. Εννοεί ασφαλώς τον πατριάρχη Παρθένιο Α'

(1639-1644) τον Γέροντα, που συνεκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη και το Ιάσιο τοπικές συνόδους στις οποίες αποκηρύχθηκε η λουκάρειος ομολογία ως καλβινική.

Σχετικά με την παρατήρηση ότι οι ορθόδοξοι Έλληνες στην Βενετία και την Πάδοβα προσέρχονται στις καθολικές εκκλησίες και μετέχουν στις λειτουργίες όταν δεν μπορούν να πάνε στις δικές τους, είναι γνωστό ότι οι φοιτητές της Πάδοβας που δεν είχαν ορθόδοξη εκκλησία εξομολογούνται και κοινωνούσαν από καθολικούς ιερείς. Αλλά και στη Βενετία ήταν συνηθισμένο να εξομολογούνται οι ορθόδοξοι από λατίνους ιερείς⁷⁶.

Αναφορικά με το μυστήριο της θείας ευχαριστίας των λατίνων και πως το θεωρούν οι ορθόδοξοι ο συγγραφέας παραπέμπει στους πατέρες της ορθόδοξης εκκλησίας Νικόλαο Καβασίλα, Νείλο Θεσσαλονίκης και τον Δημήτριο επίσκοπο Βουλγαρίας. Χρονολογικά προηγείται ο Νείλος Καβάσιλας μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, διάδοχος του Γρηγορίου Παλαμά (1360), Αποδέχτηκε τις απόψεις των ησυχαστών και διακρίθηκε στην πολεμική κατά λατίνων. Έγραψε πολλά έργα περί των διαφορών των δύο εκκλησιών. Ο Νικόλαος Καβάσιλας (πέθανε το 1371) ανεψιός του προηγούμενου. Ένθερμος οπαδός του Παλαμά, είναι ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της μυστικής θεολογίας της εποχής του. Τα κυριότερα έργα του: Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας. (Το τελευταίο βλ. PG 150, 493-725). Όσο για τον Δημήτριο επίσκοπο Βουλγαρίας, πρόκειται για τον Δημήτριο Χωματιανό, αρχιεπίσκοπο Αχρίδος (1217-1235), ονομαστό κανονολόγο. Έργα του: η Συλλογή νομοκανονικών πραγματειών, έκδοση J. Pitra, *Analecta Sacra*. Παρίσι-Ρώμη 1891, και 20 Έρωταποκρίσεις κανονικάι, έκδοση Μ. Γεδεών, Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, Α΄, Κωνσταντινούπολις 1911, σσ. 209-228. Άλλα έργα του παραμένουν ανέκδοτα.

Σχετικά με την καθιέρωση του αζύμου άρτου από τους καθολικούς αναφέρει τον πάπα Αλέξανδρο Α΄. Πρόκειται για τον άγιο πάπα, για τον οποίο δεν υπάρχουν σύγχρονές του πληροφορίες. Κατά την μαρτυρία του Ειρηναίου θεωρείται ο 5ος επίσκοπος Ρώμης μετά τον Άγιο Πέτρο. Του αποδίδουν δύο κανόνες σχετικούς με τη λειτουργία: η μία αφορά την εισαγωγή του *quid pridie* στον κανόνα της λειτουργίας και η άλλη τον αγιασμό⁷⁷.

76. Βλ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Ἡ Φλαγγίνειος Σχολή, σ. 220 - 221 και σημ. 6. Βλ. επίσης και Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, Τα δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τόν 17ο καὶ 18ο αἰ., Αθήνα 1970, σ. 52.

77. Βλ. *Dictionnaire de théologie catholique*, τόμ. 1, Παρίσι 1923, σ. 707 - 709.

Αξίζει να σημειωθεί η αναφορά στις περιπέτειες των ορθοδόξων πληθυσμών της Ρουθηνίας και της Ουκρανίας που αναγκάστηκαν κάτω από την καταπίεση από των καθολικών αρχών της Πολωνίας και τις πολυάριθμες αποστολές των Ιησουϊτών να προσχωρήσουν στην ουνία. Όπως είναι γνωστό, η επίσημη εκκλησιαστική ένωση έγινε στη σκηνοθετημένη σύνοδο του Μπρέστ το 1590, ερήμην του ορθοδόξου λαού, και την εφαρμογή της ανέλαβαν να επιβάλουν με τη βία οι πολωνικές αρχές⁷⁸.

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΤΗΣ ΑΠΟΛΟΓΙΑ

Ο τίτλος του χειρογράφου της *Apologia* μας πληροφορεί ότι συγγραφέας της είναι ο Eccellente Dr Abate Fardella, Lettore in Padova.

Πρόκειται για τον Σικελό Michelangelo Fardella, καθηγητή της Αστρονομίας και των Μετεώρων στη σχολή των Artisti του πανεπιστημίου της Padova από τις 13 Ιουλίου 1693, και αργότερα, από τον Μάρτιο του 1700 ως το θέρους του 1709, καθηγητή της πρώτης έδρας της φιλοσοφίας.

Τα βιογραφικά στοιχεία του Fardella θα μας βοηθήσουν να σχηματίσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του βίου και της δράσης του. Μας ενδιαφέρει εδώ κυρίως η εποχή που είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Padova, προκειμένου να αναζητήσουμε τα σημεία επαφής του, αν υπάρχουν, με τους ορθοδόξους της Βενετίας που δικαιολογούν αυτή την ενέργειά του: να απολογηθεί εκ μέρους τους και να ανασκευάσει με γνώση και πάθος που εγγίζει τα όρια της αγανάκτησης την *Informazione* του Μελετίου.

Ο Michelangelo Fardella γεννήθηκε το 1650 στο Trapani. Σπούδασε ανθρωπιστικά γράμματα και φιλοσοφία. Από την ηλικία των 15 ετών σπούδασε θεολογία κοντά στους Φραγκισκανούς, στο Τάγμα των οποίων προσχώρησε αργότερα. Σε ηλικία 20 ετών ήταν καλός ιεροκήρυκας και δίδαξε φιλοσοφία. Μετά τρία χρόνια μπήκε στις τάξεις της ιεροσύνης και γύρισε στη Messina για να σπουδάσει μαθηματικά με τον διάσημο A. Borelli. Ο ίδιος ο Fardella υπογραμμίζει ότι σ' αυτή τη συνάντηση οφείλει τη γνωριμία του με τον Δημόκριτο μέσα από τον Gassendi που τον οδήγησε κατά του Descartes τη φιλοσοφία του οποίου χαρακτηρίζει: *sogno e delirio*. Εγκατέλειψε τη σχολαστική φιλοσοφία και οδηγήθηκε σε μια σύλληψη *atomistica*, πειραματική και αντιμεταφυσική. Το 1676 δίδαξε μαθηματικά στο πανεπιστήμιο της Catania και το 1676 δίδαξε μαθηματικά στο Κολλέγιο di S.

78. Βλ. Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Σχέσεις του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και των άλλων πατριαρχείων της Ανατολής με τους Ρώσους, *ΙΕΕ, Εκδοτικής Αθηνών*, τόμ. Ι', σσ. 112 - 113.

Ραολο της Ρώμης, ενώ παράλληλα πήρε το διδακτορικό δίπλωμά του στη θεολογία από το πανεπιστήμιο της Ρώμης. Σπούδασε για τρία χρόνια στο Παρίσι όπου γνώρισε πολλούς από τους γνωστούς φιλοσόφους. Το 1680 τον κάλεσαν στη Ρώμη και δίδαξε ηθική και θεολογία στη Μονή των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού. Είχε σχέσεις με γνωστούς επιστήμονες, κυρίως μαθηματικούς, μέλη της Φυσικομαθηματικής Ακαδημίας καθώς και γνωστούς Ιησουΐτες μαθηματικούς.

Το 1681 εκλήθη και δίδαξε στη Modena στο Studio di S. Carlo, φυσική, γεωμετρία και μεταφυσική. Αναφέρεται ότι ο Fardella ήταν ο πρώτος που έρριξε στη Modena τους σπόρους της *filosofia moderna*. Εκεί βρισκόταν από το 1679 και ο αδελφός του Tommaso, όπου εργαζόταν ως παιδαγωγός. Το 1683 με την ευκαιρία της γενικής συνάντησης του Τάγματός του ήλθε στη Ρώμη, πήρε μέρος στη πολεμική που ξεκίνησε ο Ιησουΐτης G. F. Vanni όπου τάχτηκε με το μέρος των novatores. Ίδρυσε μια Ακαδημία της πειραματικής φιλοσοφίας. Το 1684 πήγε στο Capodistria μαζί με τον αδελφό του, όπου εργάστηκε ως ελεύθερος διδάσκαλος της φιλοσοφίας και των μαθηματικών.

Το 1685 γύρισε για λίγο στη Ρώμη όπου επεδίωξε θέση καθηγητή των μαθηματικών στο πανεπιστήμιο και απέτυχε. Ξαναγύρισε στο Capodistria.

Το 1687 ήλθαν και οι δύο αδελφοί στη Βενετία φιλοξενούμενοι της οικογένειας του ευγενούς Almoro Dolfin. Εργάστηκε ως παιδαγωγός του γιου της οικογένειας Leonardo. Συνεδέθη και με άλλες οικογένειες ευγενών, όπως τους Foscarini και με ένα μεγάλο κύκλο μορφωμένων και αριστοκρατών της Βενετίας, οι οποίοι ευνοούσαν τις νέες ιδέες που μετέβαλλαν τον παραδοσιακό τρόπο διδασκαλίας. Αυτό βέβαια δεν εμπόδιζε να κατηγορηθεί το 1689 ο Fardella ως αιρετικός στο δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης και να σχηματισθεί δικογραφία εναντίον του με την κατηγορία του αιρετικού. Η υπόθεση κινήθηκε από τον F. Caminetti. Η δίκη δεν είχε συνέχεια χάρη στην ευνοϊκή κατάθεση του Domenico Ripetta. Αφορούσαν οι κατηγορίες τόσο θέματα δογματικά (όπως ότι δεν δέχεται την μετουσίωση, την αξία της εξομολόγησης, ότι θεωρεί την αφιέρωση στη αγνότητα ασύμφωνη προς τη φύση, ότι ο πάπας έχει αρπάξει την εξουσία από τους ιερείς, και ότι δεχόταν την περίπτωση λάθους του πάπα, αρνείτο την αξία της θείας λειτουργίας και των πρακτικών της ευσέβειας). Αφορούσαν επίσης και τη συμπεριφορά του: κατείχε βιβλία αιρετικών, επαινούσε τον Καλβίνο, δεν σεβόταν την νηστεία του κρέατος. Καίρια για την διάσωση του Fardella ήταν η παρέμβαση του ευγενούς Βενετού Dolfin που διαβεβαίωσε το δικαστήριο ότι ήταν καλός καθολικός και απέδωσε τις κατηγορίες του Caminetti σε αντιζηλία του, αφού ήταν συνυποψήφιοι για μια έδρα στο πανεπιστήμιο της Padova. Έτσι η δικογραφία μπήκε στο αρχείο. Ο βιογράφος του

Fardella σημειώνει ότι οι κατηγορίες αυτές, όπως προέκυψε αργότερα, δεν ήταν εντελώς αβάσιμες. Η αλληλογραφία του με τον Leibniz αποκάλυψε τον κρυπτολουθηρανισμό του που δεν φάνηκε ποτέ στα έργα του καθώς και την πρόθεσή του να αφήσει την Ιταλία και να περάσει στη Γερμανία. Ο Leibniz του πρόσφερε την έδρα της φιλοσοφίας *curiosa* στο πανεπιστήμιο του Wolfenbüttel. Δεν τη δέχτηκε γιατί στο μεταξύ διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Padova.

Το 1691 τύπωσε στη Βενετία τα έργα του *Universae philosophiae systema* και *Universae usualis mathematicae theoria*. Πρόθεση του Fardella ήταν αυτά τα δύο έργα του να αποτελέσουν τη βάση μιας φιλοσοφίας “architettonica” σε δύο μέρη: το ένα φιλοσοφία και το άλλο μαθηματικά, 4 τόμους το καθένα. Το έργο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Το *Universae philosophiae systema* περιέλαβε από όλο το φιλοσοφικό σύστημα μονάχα τη Λογική.

Το 1693-1694 συνέβησαν δύο σημαντικά γεγονότα για τον Fardella: Πήρε την άδεια από τη Ρώμη να αποχωρήσει από το Τάγμα των Φραγκισκανών και να περάσει στην τάξη των ιερέων (*prete secolare*) και στις 13 Ιουλίου 1693 έγινε καθηγητής της Αστρονομίας και των Μετεώρων στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Αυτή την εποχή ασχολήθηκε με το θέμα της ψυχής κατά τον Αυγουστίνο και με θέματα της καρτεσιανής φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας του Malebranche και του Leibniz. Το 1698 τύπωσε στη Βενετία το έργο του *Animae humanae natura ab Augustini delecta*.

Το 1700 έγινε καθηγητής της πρώτης έδρας της φιλοσοφίας, αγωνίστηκε για την ανανέωση της διδασκαλίας των μαθηματικών στο πανεπιστήμιο και πρωτοστάτησε στην πρόσκληση διάσημων μαθηματικών και όπως παρατηρεί ο βιογράφος του, ήταν *al centro di importanti relazioni accademiche e politiche*.

Το 1709 άφησε την Πάδοβα και πήγε στη Βαρκελώνη με την ελπίδα να επιτύχει μια εκκλησιαστική θέση που θα του επέτρεπε να ξαναγυρίσει στη Σικελία. Το 1712 υπέστη ένα “*accidente apoplettico*”. Όταν βελτιώθηκε η κατάσταση της υγείας του ήλθε στη Νάπολη για “*aria salubre*”. Πέρασε λίγους μήνες στην Πάδοβα (1713-1714). Τα τελευταία χρόνια της ζωής του είχε μια αξιόλογη συγγραφική δραστηριότητα. Συνέγραψε δύο μικρές εργασίες με τον τίτλο: *Pensieri scientifici* και *Lettera antiscolastica* που τυπώθηκαν πρόσφατα (Napoli 1986). Πέθανε στη Napoli στις 5 Ιανουαρίου 1718. Η αποδοχή των μοντέρνων ιδεών, η διδασκαλία του, ιδιωτική και δημόσια, τα συγγράμματά του που είχαν ευρωπαϊκή απήχηση δικαίωσαν την καλή φήμη που απελάμβανε⁷⁹.

79. Βλ. *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 44, Ρώμη 1994. Το εκτενές άρθρο υπογράφει F. A. MESCHINI.

Ιδιαίτερα σημαντικό για τις πληροφορίες που μας παρέχει σχετικά με την εποχή που μας απασχολεί, είναι το έργο του André Robinet, *l' Empire leibnizien*, Τεργέστη 1991⁸⁰. Ο Fardella είχε φιλικό δεσμό με τον γερμανό φιλόσοφο Leibniz. Γνωρίστηκαν όταν ο τελευταίος επισκέφτηκε τη Βενετία κατά τη διάρκεια του *Iterum Italicum*, τον Μάρτιο του 1689 και τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1690, και η αλληλογραφία τους αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών τόσο για τις προσπάθειες και την υποστήριξη της υποψηφιότητας του ίδιου του Fardella για την έδρα του καθηγητή της πρώτης έδρα της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Padova, όσο και για τους αγώνες του για την ανανέωση της διδασκαλίας των μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο και μάλιστα των μαθηματικών *d' avant garde*, που είχε διδαχτεί από τον Leibniz.

Από το 1704-1707 ο Φαρδέλλα προτείνει στους *Riformatori* και στηρίζει την υποψηφιότητα του γνωστού Ελβετού μαθηματικού Jacob Hermann: *nelle matematiche discipline versatissimo e molto ora celebre in tutta l' Alemagna*. Οι προσπάθειές του στέφθηκαν τέλος με επιτυχία και κατέλαβε ο Hermann την έδρα των μαθηματικών του Πανεπιστημίου της Padova τον Απρίλιο του 1707. Οι επιτυχημένες αυτές προσπάθειες, τόσο για τη δική του υποψηφιότητα όσο και του Hermann (*Intrigues pour la nomination de Jacob Hermann*, είναι ο τίτλος του σχετικού κεφαλαίου του έργου του Robinet⁸¹) αποκαλύπτουν τις σχέσεις του Fardella με τους κύκλους των ευγενών της Βενετίας και κυρίως με την οικογένεια του Almore Dolfin, στην υψηλή προστασία των οποίων οφείλει, όπως αναφέραμε, και την απαλλαγή του από τις σοβαρές κατηγορίες εναντίον του και τη διάσωσή του από την αυστηρή τιμωρία της Ιεράς Εξέτασης⁸².

Όπως προκύπτει από τη βιογραφία του, την αλληλογραφία, τη διδασκαλία και τα έργα του ο Fardella είναι κυρίως φιλόσοφος μαθηματικός, τον απασχολούν τα σύγχρονα μαθηματικά και η φυσική.

80. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση την καθηγήτρια του πανεπιστημίου της Ρώμης, φίλη μου, Άλκηστη Πρωΐου που είχε την καλωσύνη να μου προμηθεύσει το βιβλίο του A. Robinet.

81. ό.π., σ. 83.

82. Στην υποστήριξη του Almore Dolfin, με τον οποίο τον συνέδεσε και φιλία, οφείλει ο Fardella την εκλογή του στη θέση του καθηγητή της Αστρονομίας και των Μετεώρων στο πανεπιστήμιο της Padova, στις 13 Ιουνίου 1693. Παιδαγωγός του γιου του Leonardo, τον είχε συνοδέψει στην Padova όταν το 1691 έγινε *Capitano* (στρατιωτικός διοικητής) της πόλης, θέση που κράτησε ως το 1693. Εκεί ο Fardella είχε την ευκαιρία να επιβληθεί στους πνευματικούς κύκλους της Padova και να δημιουργήσει καλές σχέσεις. Βλ. A. ROBINET, ό.π., 8 - 10.

Από όλα τα παραπάνω στοιχεία και κυρίως από την αλληλογραφία του δεν προκύπτει νομίζω κάποια μαρτυρία που να μπορεί να μας δώσει απάντηση στο αρχικό μας ερώτημα, από που δηλαδή αυτή η ενημέρωση του Fardella στα θέματα της ορθοδοξίας, τις διαφορές με την καθολική εκκλησία, τις προσπάθειες για την ένωση και κυρίως την ιστορία της ελληνικής Κοινότητας και συγκεκριμένα γεγονότα της σύγχρονης του ελληνικής ιστορίας. Αναφέρεται με άνεση στις παπικές Βούλλες και τα δουκικά θεσπίσματα που περιόριζαν ή επέτρεπαν στους Έλληνες ορθοδόξους να ζουν ελεύθερα σύμφωνα με το δόγμα τους. Ακόμη ο συντάκτης της *Apologia* γνωρίζει με λεπτομέρειες τα σύγχρονα ιστορικά γεγονότα του ελληνικού χώρου, όσα συμβαίνουν στα βεντοκρατούμενα μέρη αλλά και στις πρόσφατες βενετικές κτήσεις: την Πελοπόννησο. Όλα αυτά δημιουργούν σοβαρά ερωτηματικά και οδηγούν στην υπόθεση ότι ίσως δεν συνέταξε ο ίδιος την *Apologia* αλλά για κάποιους λόγους που δεν γνωρίζουμε ακόμη, δέχτηκε να υπογράψει με το κύρος του αυτό το κείμενο, με το σκοπό να βοηθήσει τους ορθοδόξους Έλληνες αυτές τις δύσκολες για την Κοινότητα της Βενετίας ώρες. Ποίος είναι όμως εκείνος που τον έπεισε να το κάμει; Θα πρέπει να τον αναζητήσουμε στον κύκλο του, και να είναι ένα πρόσωπο με κύρος, που θα διαφωνούσε με τις ενέργειες του Μελετιίου και θα τον αντιπαθούσε, ενώ θα ενδιαφερόταν για τους Έλληνες ορθοδόξους που εδοκιμάζοντο. Ίσως θα μπορούσαμε επίσης να υποθέσουμε ότι δεσμευόταν από σοβαρούς λόγους να υπογράψει ο ίδιος αυτή την *Apologia*. Ο Fardella, όπως είναι γνωστό, δεν είναι φανατικός καθολικός. Είχαν διατυπωθεί εναντίον του, όπως αναφέραμε, σοβαρές κατηγορίες τόσο για θέματα δογματικά όσο και για αιρετικές θεωρίες του. Μολονότι διέφυγε την τιμωρία από το εκκλησιαστικό δικαστήριο, από τους βιογράφους του επισημαίνεται ότι οι μελλοντικές του ενέργειες απέδειξαν ότι οι κατηγορίες εναντίον του δεν ήταν αβάσιμες, αντίθετα μάλιστα αποκαλύπτουν τον κρυπτολουθηρανισμό του. (Oggi quelle accuse non appaiono infondate: la corrispondenza con Leibniz ha rilevato, infatti, il criptoluteranismo del Fardella, mai emerso nei suoi scritti, e la conseguente intenzione di lasciare l'Italia per trasferirsi in Germania. E lo stesso Leibniz, conosciuto e frequentato a Venezia fra febbraio e il marzo del 1690, a prendere a cuore le difficoltà e il travaglio interiore del filosofo siciliano e il suo interesse giunse fino a procurergli una cattedra di *philosophia curiosa* nell' Accademia di Wolfenbüttel, opportunità che verrà lasciata cadere dal F., nonostante seri preparativi, solo allorché verrà chiamato all' università di Padova⁸³. To

83. Dizionario biografico degli Italiani, 1994, τόμ. 44, Róma 1944, σ. 777.

ίδιο επισημαίνει και ο A. Robinet: Dans la correspondance qui s' ensuivra, (με τον Leibniz) Fardella professa ouvertement son' "Agustinisme", en émettant des critiques anticatholiques véhémentes⁸⁴. Το 1693 εγκατέλειψε το Τάγμα του και όπως είχε εμπιστευθεί στο φίλο και προστάτη του Dolfín, εσκόπευε να φύγει για την Γερμανία και να ανταποκριθεί στη πρόσκληση του Leibniz για το Wolfenbüttel. Η εκλογή του στο πανεπιστήμιο της Padova ανέστειλε αυτή του την απόφαση. Έτσι, υποθέτω, όταν συνέταξε ή υπέγραψε την *Apologia* δεν θα πρέπει να είχε σοβαρό πρόβλημα συνείδησης. Άλλωστε αυτό πρέπει να συνέβη μετά το 1706 και ίσως λίγο πριν εγκαταλείψει τη θέση του στην Padova, χωρίς μάλιστα να προειδοποιήσει σχετικά⁸⁵.

Αναζήτησα στην αλληλογραφία του στοιχεία που θα αποκάλυπταν πιθανές σχέσεις του με ελληνικούς κύκλους και προέκυψαν τα ακόλουθα: Στην επιστολή του προς τον φίλο του Magliabechi, στις 10 Απριλίου 1699⁸⁶, όπου του ζητεί να τον βοηθήσει να πάρει την πρώτη έδρα της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο, γιατί έχει αρχίσει να χάνει τις ελπίδες του, αναφέρει ότι: ο cavaliere Lorenzo Soranzo, επικεφαλής των Riformatori, di genio tardo e difficile, είναι αντίθετος προς τους «εκκλησιαστικούς» (καθηγητές) επομένως και στην υποψηφιότητα του Fardella, ενώ υποστηρίζει την υποψηφιότητα και τις πανουργίες d' un certo Greco professore [Nicolo Calliachi] qui dell' umane lettere, ο οποίος δεν έχει τα προσόντα γι' αυτή τη θέση αλλά είναι έμπιστος του Soranzo και χρησιμοποιεί την δολιότητά του για να του πάρει τη θέση.

Και τα δύο αυτά πρόσωπα έχουν στενούς δεσμούς με τον Μελέτιο. Ο Lorenzo Soranzo είναι φίλος του. Όταν τον Μάρτιο του 1699 (μόλις ένα μήνα μετά την επιστολή του Fardella) επιλέγεται από τον Δόγη Valier ως πρεσβευτής του στη Κωνσταντινούπολη, ο Μελέτιος τον συνιστά θερμά στον πατριάρχη Καλλίνικο. Τον συνοδεύει ως γραμματέας του ο Ηλίας Μηνιάτης, διάκονος και γραμματέας του Μελέτιου, άνθρωπος του στενού περιβάλλοντός του⁸⁷. Όσο για τον Κρητικό καθηγητή Νικόλαο Καλλίακη: πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες των Ελλήνων

84. ό.π., σ. 2.

85. Βλ. A. ROBINET, ό.π., σ. 47 - 48: La panique est complète à l' Université où Fardella, prudent, n' a déposé ni demande de congé, ni demission. Il n' assure pas ses cours à la rentrée de novembre 1709, Déjà il avait été malade durant l' année universitaire 1708 -1709... Après la rentrée de novembre 1709, il est mentionné absent "per esser fuori di città, non ha mai letto".

86. ό.π., σ. 39.

87. Βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Τυπάλλου - Στάη συμμορία, ό.π., σ. 267.

λογίων της Βενετίας⁸⁸, με αξιόλογη παρουσία στη δημόσια ζωή της Αδελφότητας. Ήταν καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Padova από το 1676 ως το 1686 της φιλοσοφίας οπότε πέρασε στην έδρα που ιδρύθηκε γι' αυτόν: Ad Humanitatem graecam et Italianam. Πέθανε το 1707. Ο Καλλιάρης ήταν ο πρώτος διδάσκαλος του Φλαγγινιανού επομένως και του Μελετίου Τυπάλδου ο οποίος υπήρξε από τους πρώτους μαθητές του. Μια άλλη ένδειξη του δεσμού Καλλιάρη-Μελετίου είναι νομίζω και η υποστήριξη της υποψηφιότητας του ανεψιού και κληρονόμου του Καλλιάρη Μάρκου - Αντωνίου Μαδερνού⁸⁹ (βιβλιοφύλακα της Μαρκιανής) με συστατική επιστολή του προς Riformatori, όταν εκείνος το 1703, ήταν υποψήφιος για την έδρα της Αστρονομίας και των Μετεώρων. (Την έδρα αυτή κατείχε ο Φαρδέλλα ως το 1700).

Αναφέραμε παραπάνω τον αγώνα του Fardella για την εκλογή του μαθηματικού Jacob Hermann στο Πανεπιστήμιο της Padova, που διήρκεσε από το 1704-1707. Ο Hermann σε επιστολή του της 19 Οκτωβρίου του 1707 προς τον J. Bernoulli⁹⁰ (που τον διαδέχτηκε αργότερα στην ίδια έδρα) αφού εκφράσει την αγάπη και την ευγνωμοσύνη του για τον *celeberrimo abbate M. Angelo Fardella, meo hospite e amico* και του εκθέσει με ενθουσιασμό τα σχετικά με τη διδασκαλία του και τα έργα του Fardella, θα αναφερθεί γενικότερα στο Πανεπιστήμιο και θα αναφέρει τους διαπρεπείς καθηγητές. Μεταξύ των 54, θα αναφέρει τα ονόματα τριών καθηγητών της ιατρικής, τους Dominico Guglielmini και Bernardino Ramazzini (γνωστούς μαθηματικούς, φίλους του Leibniz, καθηγητές ο πρώτος του Πανεπιστημίου της Bologna και ο δεύτερος της Modena που με πρόταση και προσπάθειες του Fardella μετεκλήθησαν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, το 1698 ο πρώτος και το 1700 ο δεύτερος)⁹¹ και του διαδόχου του Fardella, Vallisneri. Είναι και οι τρεις στενοί φίλοι του Fardella. Μεταξύ των τριών διάσημων καθηγητών *in humanioribus literis* αναφέρει και τον Έλληνα καθηγητή Νικόλαο Κομνηνό Παπαδόπουλο⁹². Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι και ο Fardella θα είχε σχέσεις με τον Παπαδόπουλο, αφού ο προστατευόμενός του Hermann τον ξεχωρίζει. Αν μάλιστα αξιολογήσουμε την πληροφορία ότι, την εποχή που ο Fardella

88. Βλ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, ό.π., σ. 90 - 94, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

89. ό.π., σ. 253 - 254.

90. Βλ. Α. ROBINET, ό.π., σ. 133 κ.ε.

91. ό.π., σ. 51 - 60 και 60 - 65.

92. Βλ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος (1651 - 1740), *Εκκλησιαστικός Φάρος 'Αλεξανδρείας* 11 (1913) σ. 532 κ.ε. Όπου η πληρέστερη βιογραφία του και η αλληλογραφία του με τον Χρυσάνθο Νοταρά.

αγωνιζόταν να καταλάβει την πρώτη έδρα της φιλοσοφίας με αντίπαλο τον Έλληνα καθηγητή Καλλιάρη, τον τελευταίο τον υποστήριζε μια ομάδα μέσα στο Πανεπιστήμιο που συμφωνούσε με τον *Riformatore* Lorenzo Soranzo και δεν ήθελε κληρικούς καθηγητές: un groupe "laïc", ασφαλώς θα υπήρχε και μια αντίθετη, οι φιλοκληρικοί, μεταξύ των οποίων ασφαλώς θα μετείχε και ο Αβάς Νικόλαος Παπαδόπουλος.

Από τις βιογραφίες του Fardella και του Παπαδόπουλου προκύπτουν στοιχεία που στηρίζουν, νομίζω, την υπόθεση ότι θα έπρεπε να έχουν συναντηθεί και παλαιότερα. Κατά την εποχή που ο Παπαδόπουλος ζούσε στη Ρώμη, μέλος του Τάγματος των Ιησουϊτών από το 1670 ως το 1686, ο Fardella ήλθε αρκετές φορές εκεί και είχε στενές επαφές με γνωστούς Ιησουϊτες μαθηματικούς. Όταν αργότερα ο Fardella ήλθε στο Capodistria όπου εδίδαξε ως δημόσιος καθηγητής (1684-1687), θα έλθει εκεί και ο Παπαδόπουλος το 1687, (όταν έφυγε από το Τάγμα των Ιησουϊτών) για να διδάξει στο Κολλέγιο των ευγενών⁹³. Τον ίδιο χρόνο γυρίζουν και οι δυο στη Βενετία. Ο Παπαδόπουλος ένα χρόνο αργότερα θα γίνει καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Padova, ενώ ο Fardella θα μείνει στη Βενετία ως το 1693 οπότε θα γίνει και αυτός καθηγητής στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Την εποχή που ο Fardella βρίσκεται στη Βενετία (1687-1693) ο Μελέτιος είναι μητροπολίτης Φιλαδελφείας, δεν έχουμε κανένα στοιχείο για κάποια σχέση τους, άλλωστε ο Μελέτιος δεν έχει ακόμη εκδηλώσει τα σχέδια του.

Πρέπει στο σημείο αυτό να επισημάνω ότι, στη βιογραφία του Fardella από τον Παπαδόπουλο⁹⁴, αναφέρονται στοιχεία άγνωστα στους άλλους βιογράφους του, οι οποίοι αναφέρουν ότι, όταν ο Fardella σπούδαζε στη Messina μαθηματικά κοντά στον διάσημο μαθηματικό Alfonso Borelli⁹⁵, ο

93. Δεν είναι αρκετά σαφές στις βιογραφίες του, πότε ακριβώς πήγε στο Capo d' Istria ο Παπαδόπουλος. Το βέβαιο είναι ότι ενώ ήταν Ιησουϊτης και καθηγητής της φιλοσοφίας στο Fermo, ανεκαλύφθησαν επιστολές του με περιεχόμενο επιβαρυντικό γι' αυτόν. Επειδή προέκυψαν και άλλα σχετικά στοιχεία παλαιότερα και μεταγενέστερα, αποφασίστηκε η απομάκρυνσή του από το Τάγμα, γεγονός που έγινε στις 16 Μαΐου 1686. Για να διασωθεί η καλή φήμη του έγινε δεκτό να αναφέρεται στα χαρτιά του ότι απεχώρησε ipse petente. Μετά από αυτό τον κάλεσε ο δούκας της Τοσκάνης Κόσμος ΙΙΙ και του έδωσε τη θέση του εφημερίου του S. Zanobi του Mugello. Ύστερα πήγε για λίγο στο Capo d' Istria, Recteur du Collège des Nobles. Βλ. E. LEGRAND, B. H. XVIIIs, 5, σ. 412. Ο Παπαδόπουλος πρέπει να έμεινε εκεί μεταξύ 1687 και 1688 αφού στις 29 Δεκεμβρίου 1688 εξελέγη καθηγητής του Πανεπιστημίου της Padova.

94. Βλ. N. COMNENO PAPADOPOULI, *Historia Gymnasii Patavini*, I 1726, σ. 387.

95. Η συνάντηση αυτή υπήρξε για τον Fardella πολύ σημαντική. Τον οδήγησε στη γνώση του Δημόκριτου που γνώρισε μέσα από τον Gassendi και έτσι πήρε θέση εναντίον της

οποίος εξορίστηκε (1672) γιατί αναμίχτηκε στην αντιισπανική επανάσταση. Στο ίδιο κίνημα πήρε μέρος και ο Fardella. Τα επακόλουθα αυτής της ανάμιξης του συνέβησαν μεταξύ των ετών 1672-1676. Ο Παπαδόπουλος συμπληρώνει ότι ο Fardella εξορίστηκε μαζί με τον αδελφό του όταν οι Ισπανοί ξαναγύρισαν στην Μεσσήνα και τότε ήλθαν στην Βενετία. Από εκεί ακολούθησε τον αδελφό του που τον εξέλεξαν *Rectore di justinopolitane Gymnasii*, για λίγο χρόνο, στην Ίστρια. Το 1687 ήλθαν με τον αδελφό του στη Βενετία και μπήκαν στην υπηρεσία του *Hermolao Dolfin*. Όταν πέθανε ο αδελφός του ο οποίος ήταν ο παιδαγωγός του γιου του *Hermolao*, *Leonardo*, πήρε αυτός τη θέση του. Οι πληροφορίες του Παπαδόπουλου σχετικά με τον αδελφό του Fardella είναι περισσότερες από αυτές που μας δίνουν οι άλλοι βιογράφοι του. Πρόκειται για λεπτομέρειες που δεν θα μπορούσε να τις φανταστεί ο Παπαδόπουλος αν δεν γνωρίζονταν προσωπικά με τους αδελφούς Fardella, ίσως από την εποχή που συνέπεσαν στο *Capodistria*.

Υποθέτω ότι ο κρητικός Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος, καθηγητής του κανονικού δικαίου στο πανεπιστήμιο της Padova, συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες να είναι ο συνεργάτης του Fardella στη σύνταξη της *Apologia*. Παρακάτω αναφέρω μια σειρά από στοιχεία που επεσήμανα μέσα στο κείμενο της *Apologia* τα οποία με οδηγούν προς αυτή την υπόθεση.

α) Η επιμονή του συντάκτη της *Apologia* να αναφέρεται στον «άγνωστο συγγραφέα» αφού ήταν γνωστό, όπως προκύπτει από την *Informazione* του 1707, ότι ήταν έργο του Μελετίου.

β) η αναφορά ότι: *chi nelli auttori Latini, ha letto lo stato e gli progressi di quella celebre unione*. Στην κορία μάλιστα γράφει στο πρώτο πρόσωπο: *lo puo attestare, che, che neli auttori Latini, ho letto* και αναφέρεται στον *Palavicino*. Ίσως τονίζεται εδώ με έμφαση ότι οι πηγές του είναι ιταλικές αφού υπογράφει ο Ιταλός καθηγητής.

γ) Αναφέρει τη Σύνοδο της Αγίας Σοφίας που αναίρεσε τη Σύνοδο της Φλωρεντίας, πληροφορίες που διάβασε σε έργο του *Palavicino*, για να αποδείξει ότι η ένωση δεν διήρκεσε ως την πτώση της Κωνσταντινούπολης, όπως ισχυρίζεται ο *άγνωστος συγγραφέας*. Ο Παπαδόπουλος στην ανέκδοτη επιστολιμαία διατριβή του προς τον Χρύσανθο σχετικά με την

φιλοσοφίας του Descartes. Απομακρύνθηκε από τη σχολαστική φιλοσοφία και κινήθηκε μέσα σε μια σύλληψη ατομιστική, εμπειρική και αντιμεταφυσική. Βλ. *Dictionazrio biografico*, τόμ. 1, σ. 776.

Σύνοδο και τα πρακτικά της⁹⁶ εκφράζει τις αμφιβολίες του και επισημαίνει τα αδύνατα σημεία των πρακτικών. Εδώ όμως ο Fardella είναι Ιταλός, μελέτησε επομένως *τους λατίνους συγγραφείς*, αναφέρει τον Palaviccino και χρησιμοποιεί την Σύνοδο ως μάρτυρα για να αναιρέσει τους ισχυρισμούς του συγγραφέα της *Apologia*.

δ) Τα σχετικά με την αφοσίωση των Κρητικών και των Κυπρίων στον Πρίγκιπα, και των κατοίκων των βενετοκρατούμενων Νησιών και των νέων υπηκόων του Μωρέα, οι οποίοι συνεχίζουν να υπάγονται ως ορθόδοξοι στο Πατριαρχείο, χωρίς αυτό να τους εμποδίζει να είναι αφοσιωμένοι στη Βενετία, και τις λεπτομέρειες των γεγονότων της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας δεν είναι δυνατόν να τα εγνώριζε ο φιλόσοφος και μαθηματικός καθηγητής του πανεπιστημίου της Padova, Fardella. Ούτε πολύ περισσότερο, πόσο και πως ετίμησε τους Έλληνες υπηκόους του ο Πρίγκιπας για την αφοσίωσή τους.

ε) Σχετικά με τις προσπάθειες της επιβολής του νέου ημερολογίου στους Έλληνες της Βενετίας, ο Παπαδόπουλος σε επιστολή του προς τον Χρυσανθο, αχρονολόγητη αλλά μάλλον του 1700 αναφέρει: *Τώρα πάσχει νά βάλη τό νέον Καλενδάριον είς τόν "Άγιον Γεώργιον, αλλά δέν προκόπτει τίποτας, ότι θέλει νά τό βάλη χωρίς είδησιν τών Πατριαρχών*.

ς) παρακάτω αναφέρεται η επιστολή του πατριάρχη Ιερεμία, που απάντησε αρνητικά στον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο για το νέο ημερολόγιο και σημειώνει: *si vede sino al giorno d' oggi alle stampe lettera patriarcale di Mosignor Geremia in tal proposito*. Πρόκειται για την επιστολή που απηύθυνε ο πατριάρχης Ιερεμίας Β΄ ο Τρανός το 1590 προς τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο και τους εφόρους της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, απάντηση σε αναφορά τους με την οποία ζητούσαν: *περιαιρεθῆναι τινά τοῦ τριψδίου καί δεχθῆναι τό πάσχα ὅπερ ἑκαينوτόμησαν οἱ Ἱταλοί*. Το γράμμα αυτό είναι δημοσιευμένο στον Τόμο Αγάπης του Δοσιθέου (Ιάσιο 1689)⁹⁷. Ο Παπαδόπουλος σε επιστολή του της 3 Σεπτεμβρίου του 1700⁹⁸, όπου είναι και η πρώτη γνωστή στην οποία καταφέρεται κατά του Μελετίου, παραπονείται γιατί ο Δοσίθεος τον οποίον τόσο σέβεται και τιμά (διατηρούν και αλληλογραφία) είναι τόσο ανστηρός μαζί του στο βιβλίο του. Παρακαλεί τον Χρυσανθο: *«Κάμετε νά λάβωμεν τοῦτο τό βιβλίον καί πιστεῦσατε, μά τόν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ότι τίποτας μοῦ θέλει κακοφανῇ»*. Παρατηρεῖ μάλιστα

96. Αθήνα ΕΒΕ, ΜΠΤ, χφ 247, 1.

97. Βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ. Χρυσόβουλλα και γράμματα, Βενετία 1893, σ. 20 - 24.

98. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 536.

ότι «δέν μέ κόφτει ἄλλο παρά ἡ χαρά τοῦ Φιλαδελφέως, ὅπου ἐγέμωσε τόν κόσμον καί ἐγράψαμεν εἰς τήν Ρώμην ὅτι τοῦτο εἶναι τό ἐπωφελές τῶν διδασκαλιῶν μου καί τῶν γραμμάτων μου, να κατηγορεῖται ἀδικώτερα καί ἐπιβρυστικώτερα ἡ ρωμαϊκή Ἑκκλησία καί τοιοῦτος εἶναι ὁ Πατριάρχης περί τοῦ ὁποίου ἐγώ ἔγραψα τόσα ὥστε ὅπου εἶχαν ἀποφασισμένον νά τοῦ γράψουν καί ἀνέμενον τόν ἀνεψιόν του να τοῦ κάμουν τιμὴν». Το πιθανότερο εἶναι να ἔλαβε το βιβλίον ὅπου δημοσιεύεται καί το γράμμα τοῦ Ιερεμῖα.

ζ) Επισημαίνουμε τὴν ἀναφορά σε λόγους καθαρὰ πολιτικοῦ συμφέροντος τῆς Βενετίας να προσελκύει τοὺς Ἑλλήνες ἐμπόρους με τὴν ὑπαρξὴ δικῆς τοὺς ἐκκλησίας στη Βενετία.

η) Αἰξίζει να σημειώσουμε τὴν επιχειρηματολογία που χρησιμοποιοῖ ὁ συγγραφέας για να καταρρίψει τὸν ἰσχυρισμό τοῦ *Informatore* ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐγίνε για τοὺς Ἑλλήνες οὐνίτες καθὼς καί τὸ ἐπιχείρημα που στηρίζει στο ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ θεσπίσματος τοῦ 1534. Ἀν οἱ Βούλλες τοῦ πάπα Λέοντος Ι΄ ἀφοροῦσαν Ἑλλήνες οὐνίτες, τι χρειαζόταν τὸ θέσπισμα τοῦ 1534 να καθορίζει ὅτι οἱ ἐφημέριοι ἐπρεπε να εἶναι καθολικοί; ἀφού omne simile appetit suum simile. Καί παρακάτω θα ἀναφερθεῖ σε ἓνα ψήφισμα τοῦ 1569, γνωστό, ἀπὸ, ὅσο γνωρίζω μονάχα ἀπὸ τὶς *Informazioni της Nazione Greca* που ἀναφέραμε παραπάνω, τὸ ὁποῖο ἀφορὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Κρήτης καί ἀναφέρεται στὴν ἐλεύθερη ἀσκηση τοῦ δόγματος τῶν ὀρθοδόξων καί τὴν ἐξαίρεσή τοὺς ἀπὸ τὸ δικαστήριό τῆς Inquisizione.

θ) Σχετικὰ με τὰ ἀζύμα, ἀναφέρει ὅτι τὰ καθάγιασε ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Α΄ ὅπως *si legge nel Palatino* ἢ *Palatina* (copia). Στὴν ἀνέκδοτη ἐπιστολιμαία διατριβή, που ἀναφέραμε παραπάνω: *Περὶ τῆς λεγομένης ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ Συνόδου*, ὁ Παπαδόπουλος ἀναφέρεται σε χειρόγραφο τῶν πρακτικῶν τῆς Συνόδου, που ἀνῆκε στὸν Κρούσιο: *ὁ μετὰ τὴν τοῦ Κρουσίου τελευτήν, εἰσενεχθέν εἰς τὴν τοῦ Παλατίνου ἐν Ἑιδελβέργᾳ Βιβλιοθήκην, ἐκεῖθεν μετετέθη πρὸς τὴν ἐν Βατικανῷ Ρώμης*. Ὡς ἐννοεῖται καί ἐδῶ ἡ Παλατινὴ βιβλιοθήκη.

ι) Σχετικὰ με τοὺς Ἑλλήνες που κατηγορεῖ ὁ *Informatore* ὅτι υβρίζουν τοὺς καθολικοὺς ἀσεβεῖς καί ἀνόσιους εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ ἐπιχειρήματα που χρησιμοποιοῖ ἐναντίον αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Αὐτὴ ἡ κατηγορία δὲν ἀφορὰ τοὺς Ἑλλήνες τῆς Βενετίας. Ἀν κάποιος συγγραφέας τὸ κάνει αὐτὸ οφείλεται στο ὅτι ἐξοργίζεται ἀπὸ τὶς ὕβρεις μερικῶν συγχρόνων λατίνων που καταφέρνουν κατὰ τῶν ὀρθοδόξων καί τοὺς υβρίζουν. Το ὅτι ἀναφέρεται ἐδῶ καί τὸ ἐπίθετο που κατὰ κόρον χρησιμοποιοῖ ὁ ἴδιος ὁ Παπαδόπουλος: *φωτιανοί*, ἴσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ὅτι τὸ κάνει ἐπιτηδες για να μὴν τὸν υποψιαστούν.

ια) Στη διαφορά περί της εκπορεύσεως του Αγίου πνεύματος σημειώνει: (φ. 11r): *Ringraziato sia il Cielo, che finalmente dalla sua bocca è uscita una propositio vera*. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παπαδόπουλος: *ἐκ πεποιθήσεως ἀποδεχόμενος ὡς ὀρθὴν τὴν λατινικὴν δόξαν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ἣν ἐστήριζεν ἐπὶ τοῦ «τρισμεγίστου τῶν διδασκάλων Αυγουστίνου»⁹⁹ γράφει στον πατριάρχη πλέον Χρυσανθο, στις 6 Μαΐου 1710: «πρό τοῦ πατριαρχεῦσαι ἐξῆν τὰ τῶν φωτιανῶν μωρόλογα ὑποκρίνεσθαι σιωπῶντι, ἀλλὰ πατριάρχη οὐδέ ἡ σιωπὴ ἀναμάρτητος». Ο Γεδεών παρατηρεῖ: *ἐξέθηκεν δέ διὰ μακρῶν τὴν λατινικὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, προκαλῶν τὸν Χρυσάνθον να πιστεύσῃ ἢ ν' ἀνασκευάσῃ*. Ὁ Χρυσάνθος ἔχει σημειώσει στην επιστολή: «Μωρός ὁ ἐμός διδάσκαλος καὶ λίαν ἀμαθὴς φαίνεται καὶ ἀθεόλογος ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστολῇ... ἀφιλόσοφος καὶ σοφιστικὸς καὶ λίαν ἐξαπατημένος»¹⁰⁰. Επανέρχεται στο θέμα της εκπορεύσεως του Αγίου πνεύματος και στην επομένη επιστολή του, της 28 Αυγούστου 1711, και προκαλεῖ τον Χρυσάνθο. Του γράφει ότι: «δέν ἐστάθῃ ποτὲ αἵρεσις πλέον ἀχαμνὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρός ἐκπορεύεσθαι». Και εκφράζει τη λύπη του διότι στη μέλλουσα ζωὴ δεν θα εἶναι «μετὰ τοῦ Χρυσάνθου, ὡς κακοδοξοῦντος». Ο Χρυσάνθος σημείωσε και σε αὐτὴ την ἐπιστολή τις αὐστηρὲς κρίσεις του.

Η ἀλληλογραφία του Παπαδόπουλου¹⁰¹ με τον αγαπητὸ μαθητὴ του στο Πανεπιστήμιο της Padova (ἀπὸ το 1697-1700) Χρυσάνθο Νοταρά, ἀργότερα πατριάρχη Ιεροσολύμων (1707), ἀποτελεῖ σημαντικὴ πηγὴ πληροφοριῶν για τις κινήσεις του Μελετίου και κυρίως, αὐτὸ που μας ενδιαφέρει ἐδῶ, για τις αὐστηρὲς κρίσεις και τις σχετικὲς ἐνέργειες του Παπαδόπουλου. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ὅτι ὡς το 1697 οἱ σχέσεις τους ἦταν ἀρίστες ἀφοῦ ὁ «λατινόφωνος» Παπαδόπουλος «προσεφώνησε» στον Μελέτιο τὸ σπουδαιότερο ἔργο του Praenotiones Mystagogiae ex jure canonico, Patavii 1697¹⁰², ἓνα ἔργο που «τόν κατέστησε γνωστὸν ὡς φανατικῶς προσκείμενον τῇ λατινικῇ ἐκκλησίᾳ», ἀφοῦ «ἀποτελεῖ λυσσώδη

99. ὁ.π., σ. 235.

100. Στην ἴδια ἐπιστολὴ ὁ Παπαδόπουλος πληροφορεῖ τὸν Χρυσάνθο ὅτι ἔγραψε τὴν ἀντίρρησην κατὰ τῆς φωτιανοπαλαμικῆς ὁμολογίας τῆς προτεθείσης τῷ ἀκαταστάτῳ Στάγῃ, ἐν ἣ καὶ τὸν αἰρεσιάρχην Σεβαστόν (ἐννοεῖ τὸν Κυμινῆτη) ἀνετρέψαμεν.

101. Βλ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., και Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ὁ.π., ὅπου δημοσιεύονται ἀποσπάσματα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παπαδόπουλου, ἀπὸ τα ὁποῖα και τα παραθέματα. Τα ἀναφέρω με χρονολογικὴ σειρά και δηλώνω ἀπὸ ποῖα ἀπὸ τις δύο μελέτες προέρχονται.

102. E. LEGRAND, B. H. XVII s. 3, αρ. 675, σ. 50 - 51.

ἐπίθεσιν κατά τῶν Ἑλλήνων θεολόγων καί τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας» και το οποίο ἐγινε γνωστόν «ἐν τῇ Ἀνατολῇ» ως «κατά Γραικῶν»¹⁰³. Ἀπό το Σεπτέμβριο του 1700 ὅμως τα πράγματα μεταβάλλονται. Ο Παπαδόπουλος διαφωνεῖ με τις πράξεις του Μελετίου και τον κρίνει με μεγάλη αυστηρότητα, ἐνῶ παράλληλα φροντίζει να τον διαβάλλει στη Ρώμη. Παρακάτω ἐπισημαίνω ἀπό την ἀλληλογραφία με τον Χρύσανθο τα παραθέματα που ἀναφέρονται στο θέμα που μας ἀπασχολεῖ.

Ο Παπαδόπουλος συχνά ἀναφέρεται τους ἀγῶνες του για το Γένος που δημιούργησαν υποψίες ἐναντίον του στους κύκλους της Ρώμης: Στην ἐπιστολή του τῆς 3 Σεπτεμβρίου του 1700, ὅπου για πρώτη φορά κατηγορεῖ τον Μελέτιο ὅτι παρουσιάζει τον εαυτό του ως θύμα: *ὅτι ὅσοι θόρυβοι καὶ στάσεις γίνονται ἀνάμεσον εἰς τοὺς ρωμαίους αὐτοὺς τοὺς βαπτίζει διωγμούς, ὅπου τοῦ κάνουν διὰ νὰ εἶναι catholicus καὶ περιγεῶ τὸν κόσμον μὲ ἀφέλειαν καὶ ἀκόμη τελείαν εὐτυχίαν, ἂν δὲν ἤμουν ἐγὼ καὶ μὲ τοῦ λόγου μου ὁ Βουβούλιος, ὅπου βάνομεν εἰς ὑποψίαν τὰ πράγματα. Στις 26 Σεπτεμβρίου του 1700 γράφει: Ἐγὼ τὴν ἔκαμα ἐγκύκλιον εἰς τοὺς καρδινάλεις. (ἀναφέρεται στην ἐπιστολή του Τζανδῆρη)¹⁰⁴ καὶ ἐγένη ὑποπτος. Ἄν δὲν ἤμην ἐγὼ πιστεύσατε ὅτι ἤθελε τελειώσει νὰ ἀφανίσῃ ἐδῶ τὸ γένος μας¹⁰⁵. Στις 25 Μαρτίου 1701: Ἀναφέρει την ἀπάντησή του στον καρδινάλιο που του διαβίβασε την ἐπιθυμία του πάπα να συμφιλιωθεῖ με τον Μελέτιο. Ἀπάντησε ὅτι δὲν συναινεῖ μετ' αὐτόν νὰ περιγεῶ τὴν Ρώμην καὶ νὰ διώκει τὸ γένος του μὲ πᾶσαν τυραννικὴν τέχνην καὶ δυναστείαν, ὃ μοι, εἶπα, ἀθέμιτον, οὐδέ εἰς τοῦτο ὑποτάσσομαι τῷ πάπᾳ. χρή γάρ Θεῷ μᾶλλον ὑπεῖκειν ἢ ἀνθρώπῳ¹⁰⁶. Στην ἐπιστολή τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1701¹⁰⁷ γράφει: Ἐγὼ τώρα ἔχω φαινομένην εἰρήνην μετ' αὐτοῦ, ἀγκαλὰ καὶ ὁ δόλιος ἄνθρωπος δὲν ἀφήνει παρὰ νὰ μὲ ἐλέγχει εἰς τὴν Ρώμην... πῶς διδάσκει ὅτι ὁ πάπας ὑπόκειται τῇ οἰκουμενικῇ καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλτος καὶ πῶς τὸ πρωτεῖον δὲν βεβαιώνεται μὲ γραφικὰ ρητά. Ὅμως λέγω πῶς ἔχομεν φαινομένην ἀγάπην. Ἐκ τοῦ ἄλλου μέρους ὁ τρισκατάρατος ζουρλαίνεται διὰ τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντίνου καὶ μὲ παρακαλεῖ νὰ γράψω εἰς τὴν Ρώμην νὰ κάμῃ ὁ πάπας νὰ πασχίσουν οἱ πρέσβεις νὰ βάλλουν ἄνω κάτω αὐτοῦ, ἀλλὰ ἐγὼ δὲν τό λογιᾶζω, οὐδέ ὁ πάπας, ὅπου ἀγαπᾷ τὸ γένος μας, εἶναι ἄνθρωπος νὰ μελετήσῃ*

103. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 525 - 526.

104. Πρόκειται μᾶλλον για τον γνωστό Κερκυραῖο γιατρό Γεώργιο Ζανδῆρη, διακεκριμένο μέλος τῆς Ἀδελφότητος καὶ Πρόεδρο τῆς Κοινότητος το 1705 καὶ 1713. Βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, σ. 188 καὶ Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, σ. 109 καὶ σημ. 6.

105. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 536.

106. ὁ.π., σ. 100.

107. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ὁ.π., σ. 290.

τοιαῦτα». Παρακάτω συμβουλεύει τον καλλίτερο τρόπο για να στείλουν ομολογία πίστεως από το πατριαρχείο στον Μελέτιο. Αναφέρει ότι τον κατηγορούν στη Ρώμη ο Φιλίππων και ο Ρώσας ότι με παραίνεση δική του γράφει ο Δοσίθεος κατά λατίνων, ότι αυτός είναι η αιτία που ζητούν, ομολογία σχισματική από τον Μελέτιο και «ὅτι ἐγὼ ἄλλα ἐτύπωσα καὶ ἄλλα πιστεύω». Στις 28 Ιανουαρίου 1706: «Ἄν δὲν εἶχα τό ἐμπόδιον, ὅπου μοῦ ἔβαλαν νά ἀπολογηθῶ καὶ νά ἀνατρέψω τὴν ὁμολογίαν τοῦ Στάι, ἡγουν τὴν σταλμένην τῷ Στάι, ὅπου τώρα εὐρίσκεται εἰς τὴν Μάλταν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔδωκεν εἰδῆσιν τῶν πραγμάτων, μεγαλύνων τό εὐσταθές του εἰς τὴν πίστιν, ἣθελα τελειώσει τὰ Ἱνστιτουῦτα». Ο Γεδεών παρατηρεῖ ότι η ομολογία θα πρέπει να εἰδοθεῖ στον Στάη, ὡπως προκύπτει ἀπὸ το συνοδικό γράμμα του πατριάρχου Γαβριήλ, ἀπὸ τον Δοσίθεο στη Βλαχία, επομένως μεταξύ Φεβρουαρίου καὶ Νοεμβρίου 1702: «Ἀλλὰ τίνος ἔνεκα λόγου μετὰ τριετίαν μετὰ τὴν εἰς τὸν Στάην ἀποστολὴν τῆς «ὁμολογίας» ἐδίδετο διαταγὴ τῷ Κομνηνῷ πρὸς ἀνασκευὴν»¹⁰⁸. Στις 13 Μαΐου 1706: Ο Φιλαδελφείας ὁ κακόμοιρος εἶναι ἔξω τοῦ νοῦ του ὡς λυσσασμένος βλέπωντας πῶς οἱ λατίνοι τὸν περιγελοῦν καὶ δὲν θέλουν νεοφύτους ἐν τῇ προφύρᾳ μᾶλλον δέ λογιάζουν τίποτας διὰ τοὺς γραικοὺς, οἱ ὅποιοι ἂν κοπιῶσιν διὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον δυστυχεῖσται εἰσὶ τῶν ἐν ἀνθρώποις. μὴ γένοιτο, Κύριε. Ἐγὼ οὐδὲ στέργομαι ὡς λατίνος ἀπὸ γραικοὺς, οὐδὲ ὡς γραικός ἀπὸ λατίνων, ὅμως ἐπαποθανοῦμαι τῇ ἀληθείᾳ, ὅτι μία εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ τί κερδήσομεν χάνωντάς την»¹⁰⁹. Τὴν 15 Μαρτίου τοῦ 1708, ὁ Παπαδόπουλος γράφει στο Χρῦσανθο: *Περὶ τοῦ Φιλαδελφείας οὐδὲν πλέον καὶ ἀφροντίστως ἔχω καθόσον ἀφορᾷ τοὺς Γραικύλους*¹¹⁰. Στις 9 Μαΐου 1710: «Ἡμεῖς ἐξ ἴσου

108. ὁ.π., σ. 291.

109. ὁ.π., σ. 299.

110. Το ἀπόσπασμα ἀναφέρει ὁ Ι. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, (Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία, σ. 87 καὶ σημ. 76). Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ μαζί με δύο ἄλλες: τῆς 12 Ιουλίου 1797 καὶ 15 Φεβρουαρίου 1708, βρίσκονται στο Ἀρχεῖο του. Δεν ὑπάρχουν μεταξύ των ἐπιστολῶν τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, ὅπου ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Χρῦσανθου, ἀπὸ ὅπου δημοσιεύει ὁ Χ. Παπαδόπουλος. Ἡ ὑπαρξὴ των τριῶν αὐτῶν ἐπιστολῶν, που ἀποδέκτης τους εἶναι ὁ Χρῦσανθος, στα χέρια τοῦ Βελουδή με οδηγοῦν στὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση. Μήπως πρόκειται γιὰ τις τρεῖς ἐπιστολές που ὁ Παπαδόπουλος ἔγραψε στο Χρῦσανθο, μετὰ τον θάνατο τοῦ Μελετίου (στις 7 Νοεμβρίου 1713) ὅτι βρέθηκαν στα χαρτιά τοῦ Μελετίου; Ἡ σκληρὴ αὐτὴ παρατήρηση περὶ: «Γραικύλων» με τους οὐσίους δεν πρόκειται στο ἐξῆς νὰ ἀσχοληθεῖ, γράφεται ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ που χρονολογοῦμε τὴν *Αpologia*. Ἀν εἶναι πραγματὶ ὁ Παπαδόπουλος ὁ συντάκτης τῆς, ἴσως με τον τρόπο αὐτὸ ἤθελε νὰ ἀπομακρύνει κάθε ὑποψία ἀπ' αὐτόν. Ἀπὸ καλὴ σύμπτωση (;) τὸ γράμμα ἔπεσε στα χέρια τοῦ Μελετίου καὶ θα πρέπει νὰ τον καθυσάχασε, αφοῦ ὁ Παπαδόπουλος ὁμολογοῦσε στον Χρῦσανθο ὅτι παραιτεῖτο ὁριστικὰ ἀπὸ τον πόλεμο μαζί του.

αδόκιμοι παρά λατίνοις καί Ἕλλησιν, ὅτι πρὸς ἀμφοτέρους φιλαλήθεις τὰ δοκοῦντα μὴ καλῶς γίνεσθαι τε καὶ δογματίζεσθαι φανερῶς ἀθετοῦντες¹¹¹. Τὴν 1 Αυγούστου 1713: «Εἰς τὴν Ρώμην μέ ἔχουσιν ὡς σχισματικόν διότι διαφεντεύω τὸ γένος μας ὅταν θλίβεται ἀδίκως, καθὼς τὸ ἐπιτιμῶ σκληρῶς ἐν τοῖς περὶ δογμάτων»¹¹². Στις 7 Νοεμβρίου τοῦ 1713, γράφει μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μελετίου, πληροφορεῖ τὸν Χρῦσανθο ὅτι βρέθηκαν στα χαρτιά τοῦ τρία γράμματα τα δικά του καὶ ἓνα τοῦ Χρυσάνθου τα ὁποῖα εἶχε κρατήσει ὁ Μελέτιος. «Ὁ θάνατος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός καὶ θαυματουργοῦ νῦν Ἐνετίησι ἐφάνερωσε ποῦ ἀπέκλιναν τῶν ἐμῶν γραμμάτων πρὸς τὴν ὑμετέραν Μακαριότητα πολλὰ, ἐπειδὴ καὶ ἐν τοῖς χαρτίοις αὐτοῦ εὐρέθησαν τρία τῶν ἐμῶν καὶ ἓνα τῆς ὑμετέρας Μακαριότητος πρὸς ἐμέ, καθὼς μαρτυρεῖ μοι ἐκ τῶν κληρονομικῶν αὐτοῦ ἐπιτρόπων φίλος μου καὶ συγγενῆς συγκλητικός ἀνὴρ. Ἐγὼ δὲν εἶδον τὸ ἴσον τῆς αὐτοῦ καθαιρέσεως καὶ ἀφορισμοῦ παρά πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν, ὅταν μοῦ ἐστάλθῃ ἀπὸ Ζακύνθου, ὅθεν δὲν τὸ ἔλαβα πρότερον, ὅτι κοινῇ φήμῃ διατεθρύλληται πῶς ἐγὼ ἐστάθην ὁ ἀρχηγός τοῦ ἔργου καὶ τῆς σκηνῆς ταύτης ὁ χορηγός. Διὰ τοῦτο καὶ πολλὰ ἐρέθησαν εἰς τὴν Ρώμην καὶ πολλὰ ἐψιθυρίσθησαν κατ' ἐμοῦ. Αὕτη γάρ μου ἡ εἰμαρμένη γέγονε καὶ ἔσται εἰς τέλος, νὰ μὴ μοῦ πιστεύουσιν οἱ ρωμαῖοι λαλοῦντος τὰ περὶ τῆς πατρῴας πίστεως ἀληθῆ καὶ νὰ μέ καταδικάζωσιν οἱ λατίνοι ὅτι δὲν συμβάζομαι μέ τοὺς ἐχθροὺς τῶν Ρωμαίων»¹¹³.

Ὅλα τα παραπάνω στοιχεῖα ποῦ ἐπεσήμανα, τόσο στο περιεχόμενο τῆς *Apologia* ὅσο καὶ στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Παπαδόπουλου δὲν ἀποτελοῦν βέβαια ἀποδείξεις, οὔτε ἀποκαλύπτουν ὅτι ὁ Παπαδόπουλος συμμετέχει στὴ σύνταξη τῆς *Apologia*. Ωστόσο τα θεωρῶ ἀρκετὰ γιὰ νὰ δημιουργήσουν κάποιες σοβαρὲς υποψίες γιὰ τὴν ἀληθινὴ ταυτότητα τοῦ συγγραφέα τῆς καὶ νὰ μας ὁδηγήσουν πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Νικόλαου Κομνηνοῦ Παπαδόπουλου¹¹⁴.

Ἡ ὑπόθεση στὴν ὁποία ἔχω ὁδηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ὡς τώρα ἐρευνα καὶ τὴν ἐκθέτω ἐδῶ, με κάθε ἐπιφύλαξη, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ὁ Νικόλαος Κομνηνός Παπαδόπουλος συνέταξε τὴν *Apologia*. Ὡς «λατινόφων» βέβαια δὲν ἦταν δυνατόν νὰ υπογράψει ἓνα τέτοιο κείμενο, σε μιὰ ἐποχὴ μάλιστα ποῦ, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει, ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀρκετές υποψίες σὲ βάρος τοῦ στὴ Ρώμη. Ολόκληρος ὁ βίος καὶ οἱ πράξεις τοῦ φανερῶνουν τὴν ἀληθινὴ ἀγάπῃ τοῦ γιὰ τὸ Γένος τοῦ, τὴ βαθεῖα ἐλληνικότητά τοῦ.

111. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 234.

112. ὁ.π., σ. 238.

113. ὁ.π., σ. 240.

114. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ γίνεται φανερὴ ἡ ἔλλειψη μιᾶς σύγχρονης ολοκληρωμένης βιογραφίας τοῦ.

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι απομακρύνθηκε από το Τάγμα των Ιησουϊτών (έμεινε από το 1670-1686) γιατί αποκαλύφθηκαν δογματικά ύποπτες θέσεις του και επιστολές του: *qui n' étaient de bon règle*¹¹⁵. Όταν έγινε καθηγητής στη Padova, θέση που κράτησε για 40 χρόνια, ήταν ο προστάτης των Ελλήνων φοιτητών. Για αρκετά χρόνια διηύθυνε τα ελληνικά Κολέγια της Βενετίας (Το Collegio Greco-Παλαιόκαπα και το Κωτουριανό) και, το κυριότερο, ήταν ο Καθηγητής-Προστάτης της Nazione Oltremarina, του ελληνικού φοιτητικού Σωματείου της Padova¹¹⁶. Διαφώνησε με τις πράξεις του Μελετίου και δεν έπαυσε, παρόλες τις υποδείξεις του πάπα, να τον κατηγορεί και να τον πολεμάει. Δεν συμφωνούσε με την βίαιη αυτή ένωση των ορθοδόξων της ελληνικής εκκλησίας της Βενετίας με την καθολική εκκλησία και τις καταπιέσεις που εφάρμοζε ο Μελέτιος. Σε μια πολύ κρίσιμη στιγμή, όταν εκκρεμούσε στο Συμβούλιο των Δέκα η υπόθεση η σχετική με την αναβίωση των πειστικών Θεσπισμάτων του 1534 και 1542, τότε προφανώς (μέσα στο 1708), αποφάσισε να αντιδράσει. Συνέταξε ο ίδιος την *Apologia*¹¹⁷ στην ανώνυμη *Informazione*, που ήταν ωστόσο γνωστό ότι συντάκτης της ήταν ο Μελέτιος, και ζήτησε από τον φίλο και συνάδελφό του Abate Fardella να την υπογράψει. Και εκείνος προφανώς υποχρεωμένος στον Παπαδόπουλο, που όπως φαίνεται τον είχε στηρίξει πρόσφατα και στον αγώνα εκλογής του καθηγητή Hermann στην έδρα των μαθηματικών, δέχτηκε να το κάμει. Άλλωστε και φανατικός καθολικός δεν ήταν ο ίδιος, αφού είχε κατηγορηθεί ως φιλοκαλβινιστής και όχι άδικα όπως φάνηκε αργότερα, και σε λίγο εγκατέλειπε το Πανεπιστήμιο της Padova.

115. Βλ. E. LEGRAND, B.H. XVII s, 5, σ. 411.

116. Βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ - ΣΤΑΜΑΤΗ, Τά Καταστατικά του Σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος - 18ος αι.), Αθήνα 1995, σ. 43.

117. Επισημαίνω ότι και η γλωσσική διατύπωση του κειμένου της *Apologia* δεν φαίνεται να έχει συνταχτεί από Ιταλό λόγιο, σύμφωνα με παρατήρηση της φιλόλογου Domenica Minniti, που είχε την καλωσύνη να ιδεί μαζί μου το κείμενο της *Apologia*, και την ευχαριστώ.

RIASSUNTO

TESTI INEDITI DI MELEZIO TIPALDO: LA LETTERA E L' INFORMAZIONE. L' APOLOGIA DELL' ABATE FARDELLA

Vengono qui pubblicati e commentati testi inediti del Metropolita di Filadelfia, Melezio Tipaldo: La *Lettera* all' Provveditore Generale del Peloponneso Polo Nani (Ottobre 1697), il quale aveva richiesto a Melezio informazioni riguardanti lo stato della chiesa nelle regioni greche che erano sotto il dominio veneziano. Una traduzione della *Lettera* e' stata edita in passato da E. Tsitselis. Qui viene pubblicato e commentato il testo nell' originale. Il manoscritto proviene dall' Archivio Nani (47 volumi), appartenuto a Lord Guilford e facente parte della sua biblioteca di Corfù, de lui donata all' Accademia Ionia. Nella vendita all' asta, successiva alla morte di Lord Guilford (1827), l' archivio Nani passo nelle mani di altri collezionisti e nel 1979 venne infine acquistato dalla Biblioteca Nazionale greca. La relazione di Melezio riveste un' importanza patricolare poichè, oltre al fatto di costituire il primo testo pubblicato di questo autore, rivela le sue simpatie nei confronti della Chiesa Cattolica, simpatie dalle quali furono dettate alcune sue iniziative che ebbero esito catastrofico per le sorti della Comunità Greco-ortodossa di Venezia. Vengono utilizzate inoltre alcune informazioni tratte da sue lettere inedite, nonchè da fonti pubblicate in passato. La personalità di Melezio ne risulta illuminata; si spiegano altresì molte iniziative da lui intraprese.

Vengono pubblicati e commentati due documenti dell' Archivio della Comunità Greca di Venezia, contenuti nel fascicolo "Arcivescovi di Venezia con processi". Si tratta dell' Informazione presentata da Monsignor Tipaldo *contro i Greci* e dell' *Apologia* del docente dell' Università di Padova, Abate Fardella. L' *Apologia* costituisce una confutazione particolarmente appassionata e circostanziata delle tesi anti-ortodosse di Tipaldo. Questo fatto, insieme con gli elementi interni al testo e con le informazioni relative alla biografia di Fardella ed ai suoi eventuali rapporti con gli ambienti ortodossi di Venezia, consentono di esprimere delle riserve sull' identità dello scrittore dell' *Apologia*. Una ricerca più approfondita conduce alla formulazione dell' ipotesi che redattore della stessa fosse Niccolò Comneno Papadopulo, docente presso l' ateneo patavino. Vengono segnalati gli elementi che sorreggono tale ipotesi, desunti sia dal testo che dalla corrispondenza del Papadopulo con il suo discepolo Crisanto Notara.

VASSILIKI BOBOU STAMATI